

XIV Міжнародны з'езд славістаў (Охрыд, 2008 г.)

Герд Генчэль (Германія)

Да пытання развіцця словазмяняльных парадыгмаў у беларускай трасянцы (на прыкладзе ўказальных займеннікаў)*

1. Уводзіны

Галоўнай праблемай, з якой сутыкаецца кожны, хто даследуе беларускую трасянку і ўкраінскі суржык, з'яўляецца пытанне, ці могуць яны разглядацца проста як прыклады спантаннага змешвання адпаведна беларускіх ці ўкраінскіх элементаў (моўных знакаў, структур або канструкцый) з элементамі рускай мовы або яны ўяўляюць сабой як мінімум пачатковую ступень новых, хоць і змешаных і ў высокай ступені варыятыўных, «унікальных» трэціх моў або моўных разнавіднасцей, якія з'яўляюцца вынікам кантакту паміж беларускай або ўкраінскай мовай, з аднаго боку, і рускай мовай – з другога. Іншымі словамі, пытанне заключаецца ў тым, ці гэта змешванне з'яўляецца спантаннаым або стабілізаваным. А паколькі гэтыя катэгорыі не абавязкова выключаюць адна адну, паўстае пытанне: у якой ступені гэта змешванне спантаннае («змешанае маўленне»), а ў якой стабілізаванае?

Адным з аргументаў, якія прадугледжваюць магчымасць існавання новай, трэцяй мовы, з'яўляецца той факт, што ўсе, хто цікавіцца трасянкай¹ і суржыкам (незалежна ад таго, ці яны маюць негатыўнае або нейтральнае стаўленне да іх²), сутыкаюцца са значнай колькасцю моўцаў, якія дэманструюць толькі змешанае маўленне. Калі такія моўцы па просьбе іншых людзей ці ў пэўных камунікатыўных сітуацыях спрабуюць размаўляць на «чыстай» форме адной ці другой з дзвюх кантактных моў, яны звычайна змешваюць элементы гэтых моў; гэта выглядае такім чынам, што яны павялічваюць частотнасць знакаў

* Аўтар выказвае падзяку фонду Volkswagen за падтрымку даследавання, якое пакладзена ў аснову дадзенага артыкула.

¹ З прычыны адмоўнай канатацыі выразу «трасянка», ужытага аўтарам у першасным варыянце даклада, у дадзенай працы замест яго ўжываецца пераважна абрэвіятура БРЗМ, г. зн. беларуска-рускае змешанае маўленне (заўвага 2013 г. – уклад.).

² Выглядае на тое, што адзінай сферай, дзе наконт трасянке і суржыка можна знайсці станоўчыя меркаванні, з'яўляецца мастацтва, напрыклад папулярная музыка і літаратура, дзе трасянка і суржык выкарыстоўваюцца ў якасці стылістычнага сродку (гл.: Ramza, 2008; Ставицька, Труб, 2007).

і канструкцый той мовы, на якой спрабуюць размаўляць³. Лінгвісты-традыцыяналісты ў Беларусі, Украіне, Расіі, а таксама многія пісьменнікі, літаратурныя крытыкі і «лінгвісты-палітыкі» схільны разглядаць гэтых моўцаў у кантэксце культурнага заняпаду, выкліканага недахопам адукацыі. Для нашых мэт такія палемічныя погляды, безумоўна, не рэlevantныя. Трэба дадаць толькі наступнае: не можа быць сумневаў, што з'ява беларуска-рускага змешанага маўлення (БРЗМ), на якой мы збіраемся засяродзіцца далей (пакідаючы ўкраінскі суржык галоўным чынам у баку), прынамсі на ранніх этапах яе развіцця была звязана з няпоўным авалодваннем рускай мовай, асабліва беларускімі мігрантамі з вёскі ў горад у 60–70-я гады мінулага стагоддзя, у перыяд масавай індустрыялізацыі і ўрбанізацыі Беларусі пасля Другой светнай вайны. Гэта быў час, калі мігранты павінны былі ўладкавацца ў новым асяроддзі, якое, у тым ліку з моўнага пункту гледжання, характарызаваўся рускім дамінаваннем⁴.

Сярод беларускіх і ўкраінскіх лінгвістаў пераважае меркаванне, згодна з якім лічыцца, што, нягледзячы на існаванне «эксклюзіўных носьбітаў» БРЗМ і суржыка, не існуе «трэцяй», новай, змешанай разнавіднасці (стабілізаванага змешвання). Падкрэсліваецца высокая ступень індывідуальнасці гэтых форм маўлення (адносна не толькі асобных моўцаў, але і розных камунікатыўных сітуацый, розных камунікатыўных паводзінаў асоб у такіх сітуацыях) і, дадаткова, адсутнасць «сістэмнасці» (параўн.: Масенко, 2008; Мечковская, 1994, 2002, 2007; Цыхун, 1998, Сучун, у друку). Як правіла, недастаткова ясна, што разумеецца ў дадзеным выпадку пад паняццем «сістэмнасць» (гэта, верагодна, «нефармальна» выснова аб бясспрэчна высокай ступені варыянтнасці, якая характарызуе абедзве формы маўлення). Тым не менш відавочна: сутнасць гэтага пункту гледжання заключаецца ў тым, што ў БРЗМ (і суржыку), несумненна, магчыма ўжываць моўныя «элементы» (моўныя знакі або канструкцыі) як беларускай (украінскай), так і рускай мовы ў (амаль) любой структурнай і/або лінейнай пазіцыі⁵. Іншымі словамі, элементы беларускай (або ўкраінскай) і рускай моў, якія ў пэўным сэнсе могуць быць апісаны як функцыянальна эквівалентныя, у БРЗМ-дыскурсе (і суржыкавым дыскурсе) з'яўляюцца, праўдападобна, свабоднымі варыянтамі без якіх-небудзь абмежаванняў

³ Вядома, што гэта з'ява таксама мае месца ў сітуацыях кантакту дзвюх няблізкароднасных, структурна аддаленых моў, напрыклад, як у выпадку кантакту французскай і валоф; параўн. Swigart (1992) пра змешанае французска-валоф маўленне.

⁴ Калі С. Томасан (Thomason, 2003, 22) катэгарычна піша, што «недасканалае навучанне адыгрывае значную ролю ва ўзнікненні паджынаў і крэольскіх моў, але не ва ўзнікненні білінгвальных змешаных моў (bilingual mixed languages)», гэта павінна разглядацца як (празмернае) абагульненне. Такое абагульненне, магчыма, абгрунтавана для «лексіка-граматычных расколаў» (lexicon-grammar splits) «структурнага прататыпу» змешаных моў (параўн. Matras, 2003), якія ўзнікаюць у выніку кантакту генетычна і структурна аддаленых моў, але не (ці не абавязкова) як «сумесь» дзвюх генетычна роднасных і структурна падобных моў.

⁵ Прынцыповыя абмежаванні пераключэння кодаў, якія былі сфармуляваны рознымі даследчыкамі гэтай з'явы, відавочна, не рэlevantныя для кантакту паміж дзвюма генетычна і структурна блізкімі мовамі (параўн. Heller & Pfaff, 1997).

у парадыматычным выбары паміж імі. Але калі немагчыма ідэнтыфікаваць аніякіх рэгулярных абмежаванняў у парадыматычным выбары элементаў і структур мовы X або Y у дадзенай форме змешанага маўлення, то і немагчыма сцвярджаць пра існаванне або фарміраванне трэцяй мовы (або моўнай разнавіднасці) Z з наборам правіл, «укладаючых» мову, наборам правіл, якія абумоўліваюць дыстрыбуцыю элементаў або канструкцый мовы X або мовы Y, незалежна ад таго, на якой стадыі развіцця гэта трэцяя мова знаходзіцца⁶.

Несумненна, прадстаўлены вышэй традыцыйны спосаб разумення сістэмнасці строга арыентаваны на структуралісцкае паняцце сістэмы. Структуралізм і іншыя звязаныя з ім падыходы кшталту генератывістычнага, які паходзіць са структуралізму, заснаваны на дэтэрміністычных законах (катэгарыяльных правілах). Па-за межамі кола інтарэсаў гэтых парадымай знаходзяцца верагоднасныя адносіны (стахастычныя ўзаемазалежнасці), г. зн. заканамернасці, якія выражаюцца, з аднаго боку, свабодным вар'іраваннем (у значнай ступені) эквівалентных знакаў і канструкцый моў X і Y у дадзенай структурнай пазіцыі, аднак пры якіх, з другога боку, могуць назірацца (статыстычна паказальныя) квантытатыўныя адрозненні, а менавіта адрозненні ў выкарыстанні варыянтаў з моў X або Y (параўн. Chambers, 2003, 25–33). У дачыненні да моўных змен наогул (г. зн. зусім незалежна ад маўленчага або моўнага змешвання праз кантакт) Г. Альтман (Altmann, 1972, 3) сцвярджае, што мова ва ўсе часы не толькі з'яўляецца «статычнай» сістэмай, але і валодае пэўнай «дынамікай». Пераход ад адной стадыі мовы да іншай выражаецца праз вар'іраванне паміж (цалкам або часткова) эквівалентнымі сегментамі або канструкцыямі моў A і B, прычым у першую чаргу праз іх свабоднае вар'іраванне, паколькі строгае (выключна) камплементарнае (пазіцыйнае) вар'іраванне з'яўляецца катэгарыяльным правілам. На стадыі такіх пераходаў карысна вызначыць адрозненні ў частотнасці з'яўлення двух (ці больш) канкурэнтных знакаў або канструкцый A і B. Гэта справядліва і для пытання ўзнікнення новай мовы, новай разнавіднасці Z, у выніку кантакту «старэйшых» моў X і Y як канкрэтнага выпадку змены мовы.

У выпадку БРЗМ тэарэтычна магчымы пераход у двух кірунках. Згодна з першым, гэта форма змешанага маўлення можа быць спадарожнай з'явай для дзеючага, але цалкам не завершанага моўнага пераходу або моўнай змены (shift) у беларускім грамадстве на рускую-мову, якая ў пэўны час павінна стаць адзінай мовай усеагульнага карыстання. Што датычыць «разнавіднасці з высокім статусам» (high variety) у беларускім моўным ландшафце, то ёсць значныя падставы, каб падтрымаць такі погляд: ва ўсялякім выпадку, можна знайсці значна больш людзей, якія бегла размаўляюць на літаратурнай версіі рускай мовы (не ўлічваем тут «феномен акцэнту») ў сэнсе фанетычнай

⁶ Вядома таксама, што паступовыя і рэгулярныя абмежаванні свабоднага парадыматычнага вар'іравання знакаў і канструкцый кантактных моў, згодна з меркаваннем П. Аўэра, павінны быць аспектам паступовага пераходу ад пераключэння кодаў праз змешванне кодаў да «злітага лекта» («fused lect») (Auer, 1998).

і фаналагічнай інтэрферэнцыі), чым тых, хто бегла размаўляе на беларускай літаратурнай мове (незалежна ад таго, маецца на ўвазе «тарашкевіца» ці «наркамаўка»). З другога боку, тое, што цяпер вызначаецца як «БРЗМ», магло б развіцца ў новую, адносна стабільную разнавіднасць з нізкім статусам (low variety), якая, нягледзячы на тэндэнцыю руху да рускай літаратурнай мовы, захоўвала б беларускія элементы і канструкцыі, такім чынам адлюстроўваючы пэўны від мясцовай моўнай ідэнтычнасці і моўнае адрозненне ад рускай мовы і рускіх. У будучыні гэта можа развіцца ў пэўны новы від дыягласнай сітуацыі (параўн. Hentschel & Tesch, 2006, 240f).

У многіх адносінах кантакт паміж дзвюма генетычна і структурна вельмі блізкімі мовамі больш падобны да кантакту паміж рознымі дыялектамі адной мовы. Адносна ўзнікнення новых «змешаных дыялектаў» са старэйшых дыялектаў П. Традгіл (Trudgill, 1986, 95) адзначае, што толькі ў трэцім або чацвёртым пакаленні сапраўды ўзнікае новы, адносна стабільны код Z, які потым праяўляе шырокараспаўсюджаны рэгулярны, г. зн. падобны да правіл, абмежаванні на выкарыстанне элементаў з гэтых кантактуючых дыялектаў X і Y (або, як бывае, і іншых дыялектаў), а таксама новых, унікальных структур, якія развіліся ў разнавіднасці Z. Пры гэтым такая новая разнавіднасць працягвае быць моцна варыятыўнай, як і большасць разнавіднасцей, што не маюць экспліцытнай кадыфікацыі. Фаза, якая папярэднічае гэтаму, характарызуецца шырокараспаўсюджаным свабодным вар'іраваннем (цалкам або часткова) эквівалентных элементаў і канструкцый моў X і Y у маўленні членаў кантактуючых груп. У той жа час могуць назірацца патэнцыяльныя заканамернасці або правілы, якія выражаюцца у рознай частотнасці ўжывання гэтых элементаў і канструкцый. Такім чынам, утварэнне новых, змешаных дыялектаў, бадай, адбываецца паступова, спосабам, падобным да таго, які апісаны ў П. Аўэра (Auer, 1998) адносна фарміравання змешаных моў, г. зн. ад пераключэння кодаў (code-switching) праз змешванне кодаў (language mixing) да новага «злітага лекта» (fused lect)⁷.

Калі лічыць, што ўзнікненне БРЗМ прыпадае на канец 60–70-х гадоў мінулага стагоддзя⁸, і мець на ўвазе, што «вынаходнікі» БРЗМ – вясковыя міг-

⁷ Погляд, згодна з якім узнікненне змешаных моў адбываецца праз стабілізацыю пераключэння кодаў, у сэнсе мадэлі кантынуума П. Аўэра (Auer, 1998), нядаўна быў аспрэчаны (параўн.: Matras & Bakker, 2003a, 17; Bakker, 2003). Аднак гэты крытыцызм скіраваны на «пратаатыповыя сумесі» генетычна і структурна аддаленых моў, у якіх (у вялікай ступені) лексічны адзінкі паходзяць з адной мовы-крыніцы, а граматычныя – з іншай. Гэта не мае дачынення да трасянкеі, хоць відавочна, што руская мова адыгрывае дамінантную ролю ў лексіцы трасянкавага дыскурсу. Там, дзе руская і беларуская мовы ўвогуле адрозніваюцца, могуць сустракацца граматычныя структуры і словы з абедзвюх моў.

⁸ Несумненна, формы змешанага беларуска-рускага маўлення існавалі таксама і ў ранейшыя часы, у прыватнасці ў тых частках Беларусі, якія ўваходзілі ў склад СССР паміж сусветнымі войнамі. Аднак у сувязі з масавай урбанізацыяй і індустрыялізацыяй краіны, якія пачаліся ў 1960–1970-я гг., і распаўсюджваннем вялікай хвалі міграцыі людзей з вёскі ў горад змешанае беларуска-рускае маўленне пасля Другой сусветнай вайны перажыло «новы пачатак».

ранты – у большасці складаліся з маладых людзей, можна прыйсці да высновы, што на сённяшні дзень існуе не больш за два дарослыя пакаленні патэнцыяльных носьбітаў БРЗМ. Таму ў святле працы П. Традгіла (Trudgill, 1986) і даследаванняў змешаных дыялектаў, на якія ён спасылаецца, было б дачасным чакаць ужо цяпер рэгулярнага, падобнага да правілаў размеркавання арыгінальных беларускіх і рускіх элементаў. Беручы гэта пад увагу, ніжэйпрадстаўлены аналіз у якасці першапачатковай мэты будзе скіраваны на вызначэнне квантытатывых пераваг⁹ беларускіх, рускіх ці нават новых форм і структур у змешаным беларуска-рускім маўленні і ў якасці другой мэты – на квалітатывую інтэрпрэтацыю атрыманых даных. Аналіз будзе сканцэнтраваны на канкурыруючых паміж сабой эквівалентных словаформах рознага «сінхроннага» паходжання з той ці іншай мовы. Такім чынам, у дадзенай працы будзе абраны звычайны парадыматычны падыход даследавання моўнага вар'іравання ў традыцый сацыялінгвістычнага падыходу В. Лабова. Поўная карціна БРЗМ, канечне, можа быць атрымана, толькі калі ў рамках мадэляў пераключэння кодаў будзе таксама ўключаны сінтагматычны аспект (параўн. Muysken, 2000)¹⁰. На дадзены момант, аднак, гэта немагчыма з-за абмежаванасці матэрыялу нашага корпуса.

На цяперашні момант мы не маем вялікіх корпусных даных па БРЗМ. Прыведзеныя ніжэй развагі заснаваны на геаграфічна абмежаваным корпусе ўрыўкаў з дыялогаў, якія былі запісаны падчас сямейных размоў (паміж членамі сям'і, іх сябрамі і знаёмымі) у горадзе Баранавічы¹¹. Падчас аналізу корпус змяшчаў каля 21 000 словаформаў у складзе прыкладна 5000 сказаў або выказванняў. Таму гэты корпус не можа выступаць у якасці прыкладу «ўсяго БРЗМ». На пытанне, ці паказвае БРЗМ у шырокім маштабе некаторую ступень уніфікацыі, павінна адказаць будучае даследаванне¹².

⁹ У рамках квантытатывага аналізу там, дзе гэта будзе дарэчы, будуць прадстаўлены статыстычныя даныя. Там, дзе не будзе ўказана адваротнае, значэнне будзе вызначана з выкарыстаннем тэсту χ^2 . Асновай з'яўляюцца, вядома, адпаведныя абсалютныя велічыні, а не адносныя, звычайна прыведзеныя ў гэтым тэксце.

¹⁰ Асабліва добра магла б падысці форма пераключэння кодаў (code-switching), якую П. Майскен (Muysken, 2000) называе «кангруэнтнай лексікалізацыяй». (Сам Майскен, як вядома, у якасці шырокага паняцця выкарыстоўвае тэрмін «змешванне кодаў» (code mixing), ужываючы тэрмін «пераключэнне кодаў» (code-switching) для альтэрнацыйнага падтыпу.) Іншыя формы пераключэння кодаў, асабліва пераключэнні паміж выказваннямі або некаторыя формы альтэрнацыйнага тыпу, канечне, не могуць разглядацца ў якасці прыкмет новага «злітага лекта» (fused lect). Яны пакідаюць кампетэнцыю адпаведных моўцаў у дзвюх кантактуючых мовах незакранутай, г. зн. ізаляванай адна ад адной (але параўн. (Запрудскі, 2008) пра значэнне для беларускай сітуацыі змешанага (compound) білінгвізму).

¹¹ Больш падрабязна гл.: Хенчель, Тэш, 2007; Генчэль, Тэш, 2007.

¹² Узгаданы корпус, які, акрамя баранавіцкай часткі, складаецца яшчэ з шасці іншых «сямейных карпусоў» з іншых гарадоў, цяпер збіраецца на кафедры славянскага мовазнаўства Альдэнбургскага ўніверсітэта ў супрацоўніцтве з Беларускай дзяржаўным універсітэтам. Фундатарам даследавання з'яўляецца фонд Volkswagen.

2. Указальныя займеннікі: параўнанне

У беларускай мове, як і ў рускай, існуе двухузроўневая сістэма ўказальных займеннікаў, асноўная функцыя якіх можа расцэньвацца як выражэнне бліжняга і дальняга дэйксісу. Парадыгмы для абедзвюх літаратурных моў наступныя:

(1) Указальныя займеннікі бліжняга дэйксісу: параўнанне беларускіх і рускіх форм								
Склон	М. р. адз. л.		Н. р. адз. л.		Ж. р. адз. л.		Мн. л.	
Наз.	<i>гэты</i>	<i>этой</i>	<i>гэтае</i>	<i>это</i>	<i>гэтая</i>	<i>эта</i>	<i>гэтыя</i>	<i>эти</i>
			<i>гэта</i>		<i>гэтай</i>	<i>этой</i>		
Род.	<i>гэтага</i>	<i>этого</i>	як м. р. адз. л.		<i>гэтай</i>	<i>этой</i>	<i>гэтых</i>	<i>этих</i>
Дав.	<i>гэтам</i>	<i>этом</i>			<i>гэтай</i>	<i>этой</i>	<i>гэтым</i>	<i>этим</i>
Вінав.	як наз. або род.		як наз.		<i>гэтую</i>	<i>эту</i>	як наз. або род.	
					<i>гэту</i>			
Твор.	<i>гэтым</i>	<i>этим</i>	як м. р. адз. л.		<i>гэтай(-ю)</i>	<i>этой(-ю)</i>	<i>гэтымі</i>	<i>этымі</i>
Мес.	<i>гэтым</i>	<i>этом</i>			<i>гэтай</i>	<i>этой</i>	<i>гэтых</i>	<i>этих</i>
	Бел.	Рус.	Бел.	Рус.	Бел.	Рус.	Бел.	Рус.

(2) Указальныя займеннікі дальняга дэйксісу: параўнанне беларускіх і рускіх форм								
Склон	М. р. адз. л.		Н. р. адз. л.		Ж. р. адз. л.		Мн. л.	
Наз.	<i>той</i>	<i>тот</i>	<i>тое</i>	<i>то</i>	<i>тая</i>	<i>та</i>	<i>тыя</i>	<i>те</i>
Род.	<i>таго</i>	<i>того</i>	як м. р. адз. л.		<i>той</i>	<i>той</i>	<i>тых</i>	<i>тех</i>
Дав.	<i>таму</i>	<i>тому</i>			<i>той</i>	<i>той</i>	<i>тым</i>	<i>тем</i>
Вінав.	як наз. або род.		як наз.		<i>тую</i>	<i>ту</i>	як наз. або род.	
Твор.	<i>тым</i>	<i>тем</i>	як м. р. адз. л.		<i>той(-ю)</i>	<i>той(-ю)</i>	<i>тымі</i>	<i>темі</i>
Мес.	<i>тым</i>	<i>том</i>			<i>той</i>	<i>той</i>	<i>тых</i>	<i>тех</i>
	Бел.	Рус.	Бел.	Рус.	Бел.	Рус.	Бел.	Рус.

Першае, што трэба адзначыць, – гэта адрозненні ў каранёвых марфемах, найбольш яскравае сярод якіх (з гістарычнага пункту гледжання) – гэта на-яўнасць пратэтычнага гука *г-* у парадыгме беларускіх займеннікаў бліжняга дэйксісу і яго адсутнасць у рускіх эквівалентах¹³. Другое – гэта адрозненні ў канцавых зычных асновы як у бліжнім, так і ў дальнім дэйксісе (у выпадку дальняга дэйксісу гэты зычны адначасова з'яўляецца «монасегментнай» асновай¹⁴): у рускіх займенніках множнага ліку і творнага склону адз. л. мы знаходзім палаталізаваны («мяккі») /-т'/ на тым месцы, дзе ў іншых склонах знаходзіцца непалаталізаваны («цвёрды») /-т-/. Гэта чаргаванне ў беларускай

¹³ У беларускіх дыялектах, акрамя ўказальных займеннікаў бліжняга дэйксісу з пратэтычным /г/ у пачатку, існуе шэраг іншых зычных гукаў або складаных марфем-пратэзаў перад галоснымі гукімі (напрыклад, *ены*, гл.: Аванесаў, 1964, 222–223), якія, аднак, не маюць вялікага значэння для дадзенага даследавання. Указальныя займеннікі, якія этымалагічна не звязаны з гістарычным *тэ* у аснове (напрыклад, *гэны* і *ены*, абодва для бліжняга дэйксісу), у нашым корпусе не сустракаюцца.

¹⁴ У межах дадзенага сінхранічнага аналізу мы маем на ўвазе беларускія (*гэт-/т-*) і рускія (*эт-/т-*) асновы.

мове адсутнічае. Натуральна, разам з адрозненнямі ў канцавых зычных асновы назіраюцца адрозненні ў пачатковых галосных рускіх канчаткаў.

Перад тым, як пачаць кароткае абмеркаванне адрозненняў у канчатках, варта патлумачыць, якія адрозненні на ўзроўні выражэння рэлевантных для гэтага даследавання БРЗМ. «Трасянка» – гэта перш за ўсё не акадэмічны, а хутчэй «фальклорны» тэрмін (падрабязней гл.: Sloboda, 2006; Слобада, 2010; Nábělková & Sloboda, у друку), які з’яўляецца адлюстраваннем моўнай свядомасці хутчэй непрафесіяналаў, чым лінгвістаў. Для першых гэта сумесь беларускіх і рускіх элементаў у маўленні многіх беларусаў не толькі кідаецца ў вочы, але і, як правіла, з’яўляецца непрыемнай. Для гэтай «сумесі» характэрна нешта большае, чым проста беларускі акцэнт у рускай мове, які, у выніку пэўнай ступені агульнапрынятаці, стаў таксама вядомы як беларускі «нацыялект» рускай мовы (падрабязней гл.: Михневич, Гируцкий, 1982). У такім выпадку пры даследаванні БРЗМ як лінгвістычнай з’явы (незалежна ад таго, наколькі ўніфікаванай ці неўніфікаванай яна можа аказацца) неабходна размяжоўваць БРЗМ і беларускі акцэнт у рускай мове. Гэта значыць, што ў дадзеным даследаванні будуць ігнаравацца тыя адрозненні ў вымаўленні паміж беларускай і рускай мовамі, якія маюць чыста фанетычны (напр., розныя фанетычныя рэалізацыі ненаціскных галосных) або выключна фанематычны характар (напр., апазіцыя /p/–/p’/ у рускай мове vs. выключна цвёрды /p/ у беларускай мове; або паслядоўна мяккае вымаўленне ч як [ч’] у рускай мове vs. зацвярдзелы [ч] у беларускай; ці так званае цеканне ([ц’]) у беларускай мове vs. [т’] у рускай), больш прыкладаў гл.: Хенчэль, Тэш (2007); Генчэль, Тэш (2007) або Hentschel (2008 b). БРЗМ і беларускі «нацыялект», несумненна, маюць многія агульныя гукавыя мадэлі, і акурат дзякуючы гэтай акалічнасці дадзеныя гукавыя мадэлі не могуць разглядацца як сімптоматычныя (выключна) для БРЗМ. Мы будзем разглядаць толькі тыя адрозненні ў вымаўленні, якія з’яўляюцца спецыфічнымі для фаналагічнай рэпрэзентацыі асобных марфем або морфаў, г. зн. толькі морфа-фанематычныя адрозненні. Гіпотэза пра новую, трэцюю або змешаную, моўную разнавіднасць Z можа мець сэнс толькі ў тым выпадку, калі мы маем справу не толькі з фанетыка-фаналагічнай інтэрферэнцыяй (і, магчыма, спантанымі выпадкамі лексічнай інтэрферэнцыі) паміж разнавіднасцямі X і Y, але і з інтэрферэнцыяй на іншых узроўнях. Толькі тыя формы, якія маюць морфа-фанематычныя адрозненні ў іх гукавой структуры, далей будуць вызначацца як «беларускія» і «рускія»; формы, якія з’яўляюцца ідэнтычнымі (за выключэннем чыста фанетычных або фанематычных адрозненняў), будуць вызначацца як «агульныя»; а формы (звычайна, але не заўсёды, марфалагічна складаныя), якія спалучаюць спецыфічна беларускія і спецыфічна рускія элементы, будуць вызначацца як «гібрыдныя»¹⁵.

¹⁵ Больш дэталёвае апісанне спосабу вызначэння гл. у Hentschel (2008). Акрамя іншага, трэба ўлічваць, што ў метадазе, апісаным тут, вызначэнне моўнага знака або канструкцыі як «беларускай» («бел.») або «руускай» («рус.») заснавана не на «сінхранічнай этымалогіі», але галоўным чынам на іх падабенстве да беларускай або рускай літаратурнай мовы.

Узяўшы ў якасці асновы даследавання пералічаныя палажэнні, мы выявілі наступныя адрозненні ў канчатках беларускіх і рускіх указальных займеннікаў:

(А) Першае адрозненне ў канчатках займеннікаў карэлюе з адрозненнямі ў канцавых зычных асновы, якія ўзгадваліся вышэй, а менавіта ў тым, што ў рускіх займенніках мн. л. і творнага склону адз. л. м. і н. р. назіраем палаталізаваны /т'/, у той час як для беларускіх займеннікаў адпаведных форм характэрны непалаталізаваны /т/. Адпаведна, беларускія канчаткі заўсёды пачынаюцца з *-ы-/[i]* (у выпадку як бліжняга, так і дальняга дэйксісу), а рускія канчаткі пачынаюцца або з *-и-* (бліжні дэйксіс), або з *-е-* (дальні дэйксіс), напрыклад: бел. *гэт-ыя/т-ыя* vs. рус. *эт-и/т-е*.

(Б) Назіраюцца выразныя адрозненні паміж формамі ў наступных канкрэтных выпадках: а) у назоўным склоне адз. л. м. р. рускія формы маюць морфафанематычную прадстаўленасць з *т*, які паўтараецца двойчы, што з'яўляецца вынікам не характэрнага для беларускай мовы працэсу рэдуплікацыі¹⁶: бел. *гэт-ы, т-ой* / – рус. *эт-от/т-от*¹⁷; б) у родным склоне адз. л. м. і н. р. назіраецца нерэгулярная (у сэнсе гукавых змен, якія адбыліся ў сучасных славянскіх мовах і дыялектах у параўнанні з агульнаславянскай мовай) структура рускіх канчаткаў (-ГвГ) у адрозненне ад рэгулярнай беларускай (-ГгГ); в) форма беларускіх займеннікаў меснага склону адз. л. м. і н. р. супадае з формай творнага склону адз. л., у той час як у рускай мове захаваліся гістарычныя адрозненні. Вынікам гэтага з'яўляюцца адрозненні ў формах меснага склону адз. л.: бел. *гэтым/тым* – рус. *этом/том*.

(В) Для беларускай літаратурнай мовы характэрны варыянты ў назоўным і вінавальным склоне адз. л. ж. і н. р. указальных займеннікаў бліжняга дэйксісу. З аднаго боку, ёсць «доўгія формы» або «доўгія канчаткі», якія выразна адрозніваюцца ад адпаведных рускіх форм і канчаткаў, напрыклад: вінавальны склон адз. л. ж. р. бел. *гэт-ую* – рус. *эт-у*. З другога боку, існуюць беларускія кароткія формы, якія, за выключэннем пратэтычнага *г*, супадаюць з адпаведнымі рускімі формамі: напрыклад, бел. *гэт-у*¹⁸.

¹⁶ Маецца на ўвазе рэдуплікацыя гістарычнага ўказальнага займенніка *тѣ* у *тѣтѣ*, які ў адпаведнасці з законамі змены гукаў пераўтварыўся ў *tot*. Гістарычна форма *э* ўяўляе сабой экспрэсіўную пратэтычную часціцу, якая скарацілася ў займенніковую форму. Беларускім варыянтам гэтай часціцы быў *э*. Аналагічна беларуская форма ўказальнага займенніка дальняга дэйксісу *той* узнікла ў выніку спалучэння двух указальных (пэўных) займеннікаў *toj* ← *тѣ* + *ѣ*.

¹⁷ Канечне, лічыць рус. *-от* канчаткам тут было б спрашчэннем. (На практыцы звычайна выкарыстоўваецца альтэрнатыўная версія, згодна з якой *этом* з'яўляецца асновай слова без канчатка або асновай слова з «нулявым» канчаткам.) Нягледзячы на гэта, для параўнання і аналізу «змяшанай флектыўнай сістэмы» ўказальных займеннікаў у трасянцы (параўн. ніжэй) мае сэнс дапушчэнне, што *эт-* у разнавіднасцях, якія разглядаюцца ў дадзеным даследаванні, з'яўляецца асновай слова.

¹⁸ Цікава, што ў розных (у тым ліку апошніх) працах па беларускай літаратурнай мове развіццё дадзеных паралельных кароткіх і доўгіх форм апісваецца па-рознаму. У падручніку па беларускай мове для немцаў Hurlig & Ramza (2003, 122 с.) кароткія формы не ўзгадваюцца; аналагічны падручнік для рускамоўных (Кривицкий, Михневич, Подлужный (1990, 150 с.)) узгадвае іх у якасці альтэрнатыўных форм. БРС (2003, артыкул *гэты*) узгадвае доўгія формы (у дужках) у якасці альтэрнатыўных. У ТСБМ (1978), вядомым сваёй арыентацыяй на падтрымку збліжэння беларускай мовы з рускай, як і ў РБС (2005), няма спасылкі на доўгія формы.

3. Квантытатыўны аналіз даных

3.1. Морфа-фанематычны склад асновы

У дадзеным даследаванні было прааналізавана 438 выпадкаў выкарыстання ўказальных займеннікаў бліжняга (338) і дальняга (100) дэйксісу. Першае, што звяртае на сябе ўвагу, – гэта тое, што сярод 338 указальных займеннікаў бліжняга дэйксісу толькі 19,2% дэманструюць наяўнасць тыповага беларускага пратэтычнага зычнага *з*. Іншымі словамі, прыкладна для 4/5 выпадкаў (80,8%) характэрна наяўнасць галоснага ў пачатку асновы, што з’яўляецца тыповым для рускай мовы. Аднак гэта выразнае дамінаванне адзінак з рускім пачатковым гукам асновы ні ў якім разе не сведчыць пра агульную перавагу рускіх форм асновы ў прааналізаваным корпусе.

Спачатку будучь прааналізаваны прэферэнцыі морфа-фанематычных структур у асновах указальных займеннікаў, прычым асобна для адзіночнага і множнага ліку бліжняга і дальняга дэйксісу:

(3) Асновы – бліжні дэйксіс				
Лік	Колькасць	/гэт-/	/эт-/	/эт’-, эц’-/
Адзіночны	271	17,7%	81,6%	0,7%
Множны	67	25,4%	28,4%	46,3%

(4) Асновы – дальні дэйксіс				
Лік	Колькасць	/т-/	/т’-, ц’-/	
Адзіночны	84	100,0%	0,0%	
Множны	15	86,7%	13,3%	

Рускія формы асновы (/эт-/ і /эт’-, эц’-/) выразна дамінуюць у займенніках адз. л. бліжняга дэйксісу¹⁹ (частотнасць апошніх невысокая ў сувязі з тым, што асновы, якія адпавядаюць рускаму ўзору, могуць назірацца толькі ў творным склоне, гл. вышэй) у параўнанні з беларускай формай /гэт-/ (рус. 81,6 + 0,7% у параўнанні з 17,7% бел.). Карціна для множнага ліку зусім іншая. Першая рэч, якая прыцягвае да сябе ўвагу, – гэта высокая частотнасць форм /эт’-, эц’-/ г. зн. форм асновы з палаталізаваным канцавым зычным (46,3 %). Гэта, натуральна, абумоўлена тым, што яны прысутнічаюць ва ўсёй рускай парадыгме мн. л. Гэтыя формы (а не /гэт-/ або /эт-/ – адзіныя формы, якія класіфікуюцца ў множным ліку як «спецыфічна рускія»). З другога боку, яны сустракаюцца не так часта, як формы з непалаталізаваным канцавым зычным асновы /т/ (/гэт-/ /эт-/; 25,4 + 28,4%, г. зн. 53,8%), якія характэрны для беларускай мовы. Тым не менш з дзвюх апошніх форм асноў з непалаталізаваным канцавым зычным /гэт-/ і /эт-/ толькі першая можа быць ахарактарызавана як «бясспрэчна» беларускі варыянт. Другі варыянт /эт-/ у формах множнага ліку і творнага склону м. і н. р. адз. л. уяўляе сабой спецыфічную рысу БРЗМ. У нашым

¹⁹ Вымаўленне з наяўнасцю цекання (эц’-) разглядаецца проста як адлюстраванне беларускага акцэнта – гл. вышэй, раздзел 2.

даследаванні ён разглядаецца як гібрыдная форма, бо рускі варыянт асновы без пратэтычнага /г/ спалучаецца з непалаталізаваным беларускім канцавым зычным асновай. У адрозненне ад іх, /эт-/ у кантэксце адзіночнага ліку, за выключэннем творнага склону м. і н. р., павінна класіфікавацца як руская форма.

У корпусе сярод усіх указальных займеннікаў адзіночнага ліку дальняга дэйксісу сустракаюцца толькі формы з асновай на /т-/ г. зн. такой асновай, якая (за выключэннем творнага склону адз. л. м. і н. р.) разглядаецца як агульная для беларускай і рускай моў. (У прааналізаваным корпусе няма форм творнага склону адз. л. м. і н. р. указальных займеннікаў дальняга дэйксісу, таму колькасць варыянтаў асноў на /т'-/ тут роўная нулю.) За выключэннем творнага склону адз. л., парадыгмы ўказальных займеннікаў беларускай і рускай моў у адзіночным ліку не адрозніваюцца, таму стапрацэнтную прадстаўленасць формы асновы з /т-/ можна нават не згадваць. З другога боку, здзіўляе той факт, што ў множным ліку, дзе абедзве мовы маюць адрозненні па ўсёй парадыгме, форма з непалаталізаваным зычным асновай, характэрная для беларускай парадыгмы, выразна дамінуе ў параўнанні з рускай формай асновы з палаталізаваным зычным (86,7% бел. у параўнанні з 13,3% рус.).

Адносна морфа-фанематычнай рэпрэзентацыі асноў указальных займеннікаў можна зрабіць наступныя высновы: у выпадку бліжняга дэйксісу, дзе ўказальныя займеннікі беларускай і рускай моў адрозніваюцца пачатковым гукам асновы, рускія варыянты выразна пераважаюць. Тым не менш аламарфія асноў у рускай мове, выражаная апазіцыяй паміж палаталізаваным канцавым зычным асновай /т'-/ (у множным ліку і ў адзіночным ліку творнага склону м. і н. р.) і непалаталізаваным канцавым зычным асновай /т-/ дакладна не мае перавагі. Такім чынам, назіраецца, па-першае, выразная перавага форм асноў указальных займеннікаў з рускім пачатковым галосным гукам, або – у выпадку ўказальных займеннікаў дальняга дэйксісу – агульныя зычныя асновы і, па-другое, выразная тэндэнцыя да пазбягання аламарфіі, адлюстраванай у (канцавых) зычных асновах; гэта адсутнасць аламарфаў – характэрная рыса беларускай мовы.

3.2. Выбар канчаткаў

(А) Канчаткі, суадносныя з палаталізаванымі або непалаталізаванымі канцавымі зычнымі асновамі.

Выбар канчаткаў указальных займеннікаў у форме множнага ліку і ў форме творнага склону адз. л. м. і н. р. цесна звязаны з перавагай непалаталізаваных канцавых зычных асновы. Канчаткі з тыповым беларускім непярэднім *-ы-* пераважаюць над канчаткамі з тыповымі рускімі пярэднімі галоснымі *-і-* (бліжні дэйксіс) і *-е-* (дальні дэйксіс) у той жа ступені, як і ў выпадку з цвёрдымі канцавымі зычнымі асновамі. За выключэннем формы назойнага склону мн. л. (а таксама аманімічнай ёй формы вінавальнага склону мн. л. займеннікаў, якія спалучаюцца з неадушаўлёнымі назойнікамі), адрозненні паміж беларускімі

і рускімі канчаткамі зводзяцца да гэтага кантрасу галосных. У корпусе назіраюцца наступныя варыянты формы назоўнага склону мн. л.: *гэтыя*²⁰, *этыя*, *эт'у/эц'і* або *тыя*, *т'е/ц'е*. У той час як варыянты *гэтыя* і *тыя* ўяўляюць сабой морфа-фанематычна «дасканалыя» беларускія формы, а варыянты *эт'у/эц'і* і *т'е/ц'е* адпавядаюць рускай мове (варыянт *ц'е* з беларускім цеканнем), варыянт *этыя* з'яўляецца формай, спецыфічнай для БРЗМ. Частата ўжывальнасці гэтай формы – 33,3% (з агульнай колькасцю, роўнай 48) – можа быць, безумоўна, параўнаная (з нязначнымі адрозненнямі) з беларускім варыянтам *гэтыя* (27,1%) і рускім *эт'у/эц'і* (39,6%). Беларускі варыянт *тыя* сустракаецца дзевяць разоў, а рускі варыянт *т'е/ц'е* – толькі аднойчы ў адпаведных дзесці займеннікавых формах дальняга дэйксісу. Тут можна заўважыць агульную тэндэнцыю: выкарыстанне рускіх варыянтаў значна больш характэрна для ўказальных займеннікаў бліжняга, чым дальняга дэйксісу.

Трэба адзначыць адсутнасць у корпусе двух «гіпатэтычна» магчымых варыянтаў для формы назоўнага (вінавальнага) склону мн. л. Першая – **гэт'у*, г. зн. форма з беларускім пачатковым зычным асновы і рускімі канцавым зычным асновы і канчаткам. Другая – **эты* (якая сустракаецца толькі ў назоўным і вінавальным склоне адз. л. у спалучэнні з неадушаўлёнымі назоўнікамі, гл. ніжэй), форма з рускім пачатковым галосным асновы і беларускім канцавым зычным асновы, які таксама ўяўляе сабой фонатактычную адаптацыю рускага канчатка да беларускага канцавога зычнага асновы: і → ы (падрабязней гл. ніжэй, п. (В)).

(Б) Асобныя дывергентныя канчаткі.

(а) У назоўным склоне адз. л. м. р. (а таксама ў аманімічнай форме вінавальнага склону адз. л. для ўказальных займеннікаў, якія спалучаюцца з неадушаўлёнымі назоўнікамі) назіраецца такая карціна, як і з назоўным склонам мн. л. У першую чаргу ў рамках бліжняга дэйксісу «чыстыя» беларускія і рускія формы адрозніваюцца ад формы *эты*, спецыфічнай для БРЗМ. Яна мае колькасць паказчык 20,4% (такая форма сустралася 49 разоў) і ўяўляе сабой гібрыд з рускай асновы і беларускага канчатка. Па частотнасці ўжывання яна супастаўляльная з беларускім варыянтам *гэты* (28%), але рускі варыянт *этам*²¹ сустракаецца значна часцей (51%). Такім чынам, беларускі канчатак *-ы* і рускі *-от (-ам)* тут збалансаваны. Для ўказальных займеннікаў дальняга дэйксісу ў назоўным склоне адз. л. м. р. таксама характэрны выразны ўплыў беларускай мовы: бел. варыянт *той* (87,5%) і рус. варыянт *тот* (12,5%), пры колькасці адзінак 16. Наступны цікавы момант – гэта той факт, што выбар канчатку ў вы-

²⁰ Сустракаюцца варыянты вымаўлення канчатка *-ыя*, у якіх канцавы гук якасна больш падобны на э, чым на тыповы для беларускай мовы а.

²¹ Узятая з дыялогаў корпуса трасянкі, кваліфікаваная як рускія формы прыводзяцца ў спрошчанай транскрыпцыі, якая таксама адлюстроўвае выразную фанетычную інтэрферэнцыю беларускай мовы; у дадзеным выпадку гэта аканне (*этам* замест *этом*), якое назіраецца і ў рускай мове, але не адлюстравана ў рускай арфаграфіі.

падку бліжняга дэйксісу²² адрозніваецца ў залежнасці ад склону – назоўнага склону адз. л. і вінавальнага склону адз. л. для займеннікаў, якія спалучаюцца з неадусаўлёнымі назоўнікамі. У той час, як беларускі канчатак *-ы* ў назоўным склоне (колькасць займеннікаў = 33) сустракаецца ў 60,6% выпадкаў, рус. канчатак *-от* адпаведна ў 39,4% выпадкаў, то ў вінавальным склоне паказчыкі адваротныя: бел. – 25%, рус. – 75% (колькасць адзінак = 16). Гэтыя адрозненні статыстычна значныя: $\chi^2 = 5,47$. Іншымі словамі, калі ў назоўным склоне адз. л. выразна пераважаюць бел. канчаткі ў формах (*г*)*эты*, то ў вінавальным склоне адз. л. пераважае варыянт *этак*, і гэтак перавага больш выразная. У сувязі з гэтым варта адзначыць, што тэарэтычна магчымае ў дадзеным выпадку гібрыднае ўтварэнне з беларускай асновай і рускім канчаткам **гэтак* адсутнічае.

(б) У родным склоне адз. л. і – у спалучэннях з адушаўлёнымі назоўнікамі – таксама ў вінавальным склоне адз. л. назіраецца выразная перавага беларускіх канчаткаў структуры /ГГ/ сярод 24 адзінак. Пяць з 15 форм у выпадку ўказальных займеннікаў бліжняга дэйксісу ўяўляюць сабой кваліфікаваныя як рускі варыянт *этак*, наступныя дзесяць – варыянты з беларускім канчаткам з *-г*. Сярод апошніх назіраюцца толькі два прыклады бел. формы *гэтак* (з пратэтычным *г*), г. зн. найбольш частым варыянтам з’яўляецца гібрыдная форма з рускай асновы і беларускага канчатка *этак*. У выпадку дальняга дэйксісу (колькасць адзінак = 9) сустракаюцца толькі беларускія формы з *-г* у канчатку. Цікавымі могуць аказацца назіранні за часцінамі мовы з падобнымі парадкамі скланення (прыметнікі, пыталыныя займеннікі ад’ектыўнага тыпу скланення кшталту бел. *які*, рус. *какой*, адносныя, няпэўныя займеннікі, парадкавыя лічэбнікі і анафарычныя займеннікі). Параўнальна выразная тэндэнцыя да перавагі беларускіх адзінак з *-г* назіраецца ў корпусе парадкавых лічэбнікаў і няпэўных займеннікаў (колькасць адзінак 9 і 11 адпаведна). Для анафарычных займеннікаў характэрна нязначная перавага адзінак з беларускім канчаткам (64%); з другога боку, у выпадку прыметнікаў назіраецца збалансаваная сітуацыя (25 адзінак) (гл.: Nentschel, 2008 а); у выпадку з пыталымі займеннікамі *хто?*, *што?* (9 адзінак) назіраюцца выключна рускія канчаткі з /-в-/.

(в) Недастатковая колькасць (толькі сем выпадкаў ужывання) указальных займеннікаў у форме меснага склону адз. л. не дазваляе рабіць высновы пра размеркаванне канчаткаў. Але для аналізу можна ўзяць некаторыя іншыя часціны мовы, якія маюць падобныя парадкі (прыметнікі, пыталыныя займеннікі ад’ектыўнага тыпу скланення кшталт бел. *які*, рус. *какой*, адносныя і няпэўныя займеннікі і парадкавыя лічэбнікі). У беларускай мове канчатак меснага склону адз. л. супадае з канчаткам творнага склону адз. л. /-ім-/, г. зн. *-ым* або *-ім* (у адпаведнасці з канцавым зычным асновай; для ўказальных займеннікаў толькі *-ым*). У рускай мове канчатак меснага склону адз. л. не супадае з канчаткам творнага склону адз. л. (у месным склоне адз. л. назіраецца

²² Для апісання ўказальных займеннікаў дальняга дэйксісу ў форме вінавальнага склону адз. л. няма дастатковых даных.

канчатак /-ом/ (-ом/-'эм), у той час як у творным склоне адз. л. – канчатак /-ім/ (-ым або -ім) у залежнасці ад канцавога зычнага асновы). Іншымі словамі, рускія формы меснага склону ўказальных займеннікаў заўсёды адрозніваюцца ад формы творнага склону. Тут карціна выразная: рускія неаманімічныя канчаткі значна пераважаюць (76,3%) над беларускімі канчаткамі (23,7%, агульная колькасць адзінак = 76). (Між іншым, сем указальных займеннікаў, тры бліжняга і чатыры дальняга дэйксісу, дэманструюць выключна рускія канчаткі.) Характэрна, што беларускія аманімічныя канчаткі ўказальных займеннікаў меснага склону адз. л. сустракаюцца толькі са спецыфічна беларускімі каранямі ці асновамі, напрыклад у пыталых і адносных займенніках тыпу *якім* (параўн. рус. *каком*) або ў парадкавым лічэбніку *сёмым* (параўн. рус. *седьмом*)²³. Атрыманя ў гэтым кантэксце вынікі таксама даюць магчымасць казаць пра наяўнасць у корпусе дыялектнага ўплыву. Як толькі што было паказана, у якасці пачатковага гука канчаткаў указальных займеннікаў і часцін мовы з ад'ектыўным тыпам скланення ў беларускай літаратурнай мове ў творным і месным склонах адз. л. м. і н. р. выступае нелабіялізаваны, нязадні галосны. Такая ж сітуацыя з рускімі формамі творнага склону адз. л. (аднак у некаторых парадыхмах, як было паказана, выступае канчатак /-'эм/), толькі рускія формы меснага склону адз. л. маюць у сваім складзе ў якасці пачатковага гука канчатка лабіялізаваны задні галосны /-о/²⁴. Канчаткі з лабіялізаваным заднім галосным для ўзгаданых выпадкаў, канечне, таксама сустракаюцца ў беларускіх дыялектах, галоўным чынам у паўднёва-заходніх, да якіх у тым ліку належыць г. Баранавічы. Аднак аманімія форм творнага склону адз. л. і меснага склону адз. л. пераважае. Важна, што ні адна з форм творнага склону адз. л. м. і н. р., якія сустракаюцца ў корпусе (колькасць адзінак = 17), не мае ў сваім складзе задняга лабіялізаванага галоснага. Гэта азначае, што канчатак указальнага займенніка меснага склону адз. л. /-ом/ можа без сумневаў быць атрыбутаваны як абумоўлены ўплывам рускай мовы, а не беларускіх дыялектаў.

(В) Варыянтнасць паміж доўгімі і кароткімі формамі канчаткаў назойнага і вінавальнага склону адз. л. указальных займеннікаў бліжняга дэйксісу ж. і н. р.

Важным момантам у дадзеным кантэксце, як было адзначана вышэй, з'яўляецца той факт, што ў беларускай парадыхме назіраюцца два варыянты формы: спецыфічна беларуская доўгая форма (-ая, -ую, -ае) і кароткая форма (-а, -у, -а). Апошнія з названых канчаткаў могуць лічыцца агульнымі элементамі для абедзвюх моў²⁵. (У беларускай мове кароткія канчаткі – як ужо было адзна-

²³ Падрабязней пра амаль поўную адсутнасць гібрыдных форм тыпу «бел. карань + рус. канчатак» гл. у Hentschel (2008 b), а таксама ў Tesch (у друку).

²⁴ Выразнем ненаціскавага /о/ пасля палаталізаванага або гістарычна мяккага зычнага з'яўляецца *e* ў рускай арфаграфіі, г. зн. канчатак -'эм у месным склоне адз. л. м. і н. р. З другога боку, канчатак -'эм у творным склоне адз. л. пад націскам паходзіць з /-'эм/.

²⁵ Заўвага: асаблівасці рускай арфаграфіі робяць незаўважным той факт, што рус. займеннік ж. р. *эта* і займеннік н. р. *это* з'яўляюцца амафонамі.

чані
такі
і ва
ван
ны
вар

(5)
зай
Блі
Блі
Да
Да

ў н
наі
дзе
Бе:
пу
га
ўсі
на
у і
тл
Ка
па
ка
за
ць

нь
гі
ня
ча
за

ня
вэ
за
ўк
вэ
зл

чана – хутчэй «менш адпаведныя норме»). У БРЗМ кароткія і доўгія формы таксама канкуруюць ва ўказальных займенніках мн. л. бліжняга дэйксісу і ва ўказальных займенніках дальняга дэйксісу. Доўгія формы тут класіфікаваны як спецыфічна беларускія, кароткія – як спецыфічна рускія, не агульныя. Назіраюцца тры выразныя групы з дастаткова розным размеркаваннем варыянтаў:

(5) Доўгія і кароткія канчаткі назоўнага і вінавальнага склона адз. л. указальных займеннікаў ж. і н. р.				
Дэйксіс	Група	Доўгія канчаткі, %	Кароткія канчаткі, %	Колькасць адзінак
Бліжні	ж. р./н. р.	0,6	99,4	173
Бліжні	мн. л.	55,8	44,2	52
Дальні	ж. р./н. р.	71,8	28,2	39
Дальні	мн. л.	69,2	30,8	13

Большасць адзінак (104 са 173) указальных займеннікаў бліжняга дэйксісу ў назоўным і вінавальным склонах адз. л. ж. і н. р. складаюць формы назоўнага склона адз. л. н. р. (прычым пераважае іх неатрыбутыўнае ўжыванне²⁶, дзе ў беларускай мове доўгія формы ў дадзеных кантэкстах не магчымы). Безумоўна, заўважным з'яўляецца той факт, што толькі для адной формы ў корпусе характэрна наяўнасць спецыфічна беларускага доўгага канчатка. Перавага кароткіх агульных канчаткаў вельмі выразная: яны сустракаюцца амаль ва ўсіх выпадках. Зусім іншая карціна назіраецца ў множным ліку, дзе спецыфічна беларускія доўгія канчаткі пераважаюць (хаця б нязначна) над кароткімі, у дадзеным кантэксте спецыфічна рускімі, канчаткамі. Гэта можна было б патлумачыць (хаця б часткова) тэндэнцыяй да пазбягання аламорфаў асновы. Кароткі канчатак, які сустракаецца тут, – гэта рус. *-и*, які суправаджаецца папярэднім палаталізаваным зычным. Не назіраецца выпадкаў ужывання бел. канчатка *-ы*. Такая форма мн. л. была б аманімічнай беларускай форме ўказальных займеннікаў назоўнага склона адз. л. м. р. *гэты* або адпаведнай спецыфічнай для БРЗМ форме *эты*.

Тым не менш пытанне пазбягання аламорфаў не актуальнае для ўказальных займеннікаў ж. і н. р. адз. л. дальняга дэйксісу, аднак тут перавага доўгіх беларускіх канчаткаў нават больш заўважная, чым у множным ліку дальняга дэйксісу. Таксама і ў гэтых формах кароткія (хутчэй нешматлікія) канчаткі могуць быць класіфікаваныя як спецыфічна рускія. Гэтыя колькасныя заканамернасці паказваюць агульную тэндэнцыю БРЗМ: калі ёсць магчы-

²⁶ Вядома, што неатрыбутыўнае выкарыстанне *это/эта* адрозніваецца ў плане вызначэння часціны мовы: акрамя кваліфікацыі як азначальныя займеннікі, у літаратуры заўважаны выпадкі кваліфікацыі іх як часціц або злучальных злучнікаў. Апошнія выкарыстанні аналізаванага элемента, безумоўна, не могуць разглядацца як указальныя займеннікі. Тут у якасці ўказальных займеннікаў разглядаюцца толькі тыя неатрыбутыўныя азначэнні, у якіх *это/эта* выступае на пачатку сказа або ў якасці анафарычнага элемента з асобнай пазіцыяй на месцы злучэння сказаў.

масць выбару паміж спецыфічна беларускімі і агульнымі (лексічнымі, марфалагічнымі або сінтаксічнымі) элементамі, як назіраецца ў найбольш выразнай сітуацыі назоўнага склону адз. л. ж. і н. р. і вінавальнага склону адз. л. ж. р., то адзначаецца перавага агульных элементаў. Такім чынам, відаць, адбываецца сціранне адрозненняў – з'ява нівеліравання.

Формы назоўнага і вінавальнага склону мн. л. у выпадку ўказальных займеннікаў бліжняга і дальняга дэйксісу, а таксама формы назоўнага і вінавальнага склону адз. л. ж. і н. р. у выпадку ўказальных займеннікаў дальняга дэйксісу (гэта тыя часткі парадыгмаў, у якіх не сустракаюцца агульныя кароткія формы), акрамя іншага, пацвярджаюць тэндэнцыю, якая была апісана вышэй для назоўнага і вінавальнага склону адз. л. м. р. (у выпадку ўказальных займеннікаў, якія спалучаюцца з неадусаўлёнымі назоўнікамі). Нягледзячы на тое, што гэтыя два выпадкі фармальна аманімічныя, у назоўным склоне «рускі» ўплыў значна меншы, чым у вінавальным ($\chi^2 = 5,51$).

(6) Бел. доўгія і рус. кароткія канчаткі ў назоўным і вінавальным склоне мн. л. указальных займеннікаў бліжняга і дальняга дэйксісу, а таксама ў адз. л. ж. і н. р. дальняга дэйксісу			
Склон	Доўгія канчаткі, %	Кароткія канчаткі, %	Колькасць адзінак
Назоўны	72,6	27,4	62
Вінавальны	50,0	50,0	42

4. Абмеркаванне

Такім чынам, праведзены аналіз стварае карціну размеркавання варыянтаў указальных займеннікаў у змешаным беларуска-рускім маўленні, якая ў некаторых выпадках дэманструе яскравую, статыстычна выражаную колькасную перавагу той ці іншай формы, канчатка або структурнай адзінкі, г. зн. перавагу беларускіх, рускіх або агульных форм і нават форм, спецыфічных для БРЗМ. На падставе гэтых пераваг і тэндэнцый могуць быць прадстаўлены наступныя «ідэалізаваныя», г. зн. найбольш ужывальныя, парадыгмы канчаткаў указальных займеннікаў у «лекце» баранавіцкіх інфармантаў (у наступных табліцах яны параўноўваюцца з беларускімі і рускімі парадыгмамі).

(7) Параўнанне парадыгмаў указальных займеннікаў бліжняга дэйксісу (А)						
Склон	М. р. адз. л.			Н. р. адз. л.		
Наз.	<i>гэты</i>	<i>этот</i>	<i>эты</i>	<i>гэтае</i> <i>эта</i>	<i>это</i>	<i>эта</i>
Род.	<i>гэтага</i>	<i>этого</i>	<i>этага</i>	як м. р.		
Дав.	<i>гэтам</i>	<i>этому</i>	<i>этам</i>	як м. р.		
Вінав.	<i>гэты</i> (неадуш.)	<i>этот</i>	<i>эты</i>	як наз.		
	<i>гэтага</i> (адуш.)	<i>этого</i>	<i>этага</i>			
Твор.	<i>гэтым</i>	<i>этим</i>	<i>этым</i>	як м. р.		
Мес.	<i>гэтым</i>	<i>этом</i>	<i>этам</i>			
	Бел.	Рус.	Трас.	Бел.	Рус.	Трас.

(8) Параўнанне парадыгмаў указальных займеннікаў бліжняга дэйксісу (Б)						
Склон	Ж. р. адз. л.			Мн. л.		
Наз.	<i>гэтая</i> <i>гэта</i>	<i>эта</i>	<i>эта</i>	<i>гэтыя</i>	<i>эти</i>	<i>этыя</i>
Род.	<i>гэтай</i>	<i>этой</i>	<i>этай</i>	<i>гэтых</i>	<i>этих</i>	<i>этых</i>
Дав.	<i>гэтай</i>	<i>этой</i>	<i>этай</i>	<i>гэтым</i>	<i>этим</i>	<i>этым</i>
Вінав.	<i>гэтую</i> <i>гэту</i>	<i>эту</i>	<i>эту</i>	<i>гэтыя</i> (неадуш.) <i>гэтых</i> (адуш.)	<i>эти</i> <i>этих</i>	<i>этыя</i> (<i>эті</i>) <i>этых</i>
Твор.	<i>гэтай(-ю)</i>	<i>этой(-ю)</i>	<i>этай</i>	<i>гэтымі</i>	<i>этимі</i>	<i>этымі</i>
Мес.	<i>гэтай</i>	<i>этой</i>	<i>этай</i>	<i>гэтых</i>	<i>этих</i>	<i>этых</i>
	Бел.	Рус.	Трас.	Бел.	Рус.	Трас.

(9) Параўнанне парадыгмаў указальных займеннікаў дальняга дэйксісу (А)						
Склон	М. р. адз. л.			Н. р. адз. л.		
Наз.	<i>той</i>	<i>тот</i>	<i>той</i>	<i>тое</i>	<i>то</i>	<i>тое</i> ²⁷
Род.	<i>таго</i>	<i>того</i>	<i>таго</i>	як м. р.		
Дав.	<i>таму</i>	<i>тому</i>	<i>таму</i>			
Вінав.	<i>той</i> (неадуш.) <i>таго</i> (адуш.)	<i>тот</i> <i>того</i>	<i>той</i> (<i>тот</i>) <i>таго</i>	як наз.		
Твор.	<i>тым</i>	<i>тем</i>	<i>тым</i>	як м. р.		
Мес.	<i>тым</i>	<i>том</i>	<i>том</i>			
	Бел.	Рус.	Трас.	Бел.	Рус.	Трас.

(10) Параўнанне парадыгмаў указальных займеннікаў дальняга дэйксісу (Б)						
Склон	Ж. р. адз. л.			Мн. л.		
Наз.	<i>тая</i>	<i>та</i>	<i>тая</i>	<i>тыя</i>	<i>те</i>	<i>тыя</i>
Род.	<i>той</i>	<i>той</i>	<i>той</i>	<i>тых</i>	<i>тех</i>	<i>тых</i>
Дав.	<i>той</i>	<i>той</i>	<i>той</i>	<i>тым</i>	<i>тем</i>	<i>тым</i>
Вінав.	<i>тую</i>	<i>ту</i>	<i>тую</i>	<i>тыя</i> (неадуш.) <i>тых</i> (адуш.)	<i>те</i> <i>тех</i>	<i>тыя</i> <i>тых</i>
Твор.	<i>той(-ю)</i>	<i>той(-ю)</i>	<i>той</i>	<i>тымі</i>	<i>темі</i>	<i>тымі</i>
Мес.	<i>той</i>	<i>той</i>	<i>той</i>	<i>тых</i>	<i>тех</i>	<i>тых</i>
	Бел.	Рус.	Трас.	Бел.	Рус.	Трас.

Як заўсёды, узнікае пытанне, ці існуе тлумачэнне для прадстаўленых прэферэнцый. Наяўны набор тлумачэнняў для разнавіднасцей або форм маўлення, падобных да БРЗМ, якія ўтвараюцца ў выніку кантакту генетычна роднасных і структурна вельмі падобных моў, па сутнасці, такі ж, як і для «ўнутраных» марфалагічных змен у рамках адной мовы. Механізмы, якія тут дзейнічаюць, падобны да тых, што характэрны для ўтварэння мясцовых кайнэ (рэгіялектаў) у дыялектных кантынуумах або гістарычна створаных на аснове розных дыялектаў літаратурных мовах.

(1) Адною з найбольш яскравых тэндэнцый з'яўляецца тэндэнцыя да пазбягання аламорфаў, у дадзеным выпадку аламорфаў асновы слова, якая пра-

²⁷ Трэба памятаць, што матэрыял трасянкавага дыскурсу прыводзіцца тут у спрошчанай транскрыпцыі.

яўляецца ў чаргаванні цвёрдых (непалаталізаваных) і мяккіх (палаталізаваных) канцавых зычных асновы ўказальных займеннікаў у рускай мове. У сувязі з гэтай тэндэнцыяй парадыгма множнага ліку (набор дамінантных форм) адносна канцавых зычных асновы і канчаткаў паказвае ў змешаных маўленчых формах значны ўплыў беларускай мовы. Ідэалізаваная «БРЗМ-парадыгма» ўказальных займеннікаў множнага ліку дальняга дэйксісу (як і ў выпадку творнага склону адз. л. м. і н. р.) супадае з беларускай літаратурнай мовай. За выключэннем пачатковых зычных (падрабязней гл. (2)), тое ж справядліва і для ўказальных займеннікаў бліжняга дэйксісу. Тут дзейнічае прынцып уніфікацыі (uniformity) (які, згодна з Mayerthaler (1981), з'яўляецца разнавіднасцю прынцыпу фармальнага адлюстравання ідэнтычнасці і адрознення «зместу»), хоць інтэрфэрэнцыю з боку беларускай мовы, у якой такая аламарфія не назіраецца, выключаць нельга. Гэта акалічнасць таксама сведчыць на карысць меркавання, што выкліканыя кантактам моўныя змены пераважна вядуць да ўніфікацыі моўных структур і, такім чынам, да сцірэння нэрэгулярнасцей (Andersen, 1989, 16f).

(2) Аднак, відаць, найбольш яскравая рыса, а менавіта шырокараспаўсюджаная адсутнасць пратэтычнага *z* ва ўказальных займенніках бліжняга дэйксісу, не можа быць растлумачана паказанымі вышэй прынцыпамі. Перш за ўсё трэба адзначыць, што беларуская мова (літаратурная мова і, яшчэ больш выразна, яе дыялекты) з'яўляецца мовай з тэндэнцыяй да пазбягання пачатковых галосных гукаў (перадусім націскных). Пратэтычны /й/ і перш за ўсё /в/, які з'яўляецца перад націскнымі /у, о/, таксама і ў літаратурнай мове да гэтай пары з'яўляюцца прадуктыўнымі і, несумненна, больш распаўсюджанымі, чым пратэтычны /г/. Улічваючы гэта, выразна абазначаная тэндэнцыя да пазбягання асноў з тыповым беларускім пачатковым гукам на першы погляд падаецца дзіўнай. Гэта з'ява, верагодна, можа быць растлумачана паводзінамі носьбітаў БРЗМ, на якія спасылаецца Г. Цыхун (Цыхун, 1998). Ён пералічвае шэраг асабліва заўважных (часам экспрэсіўных) і высокачастотных «маркёраў рускай мовы», якія носьбіты БРЗМ ужываюць амаль выключна, пазбягаючы адпаведных беларускіх варыянтаў. Такія паводзіны тлумачацца іх жаданнем размаўляць на рускай мове²⁸. Цыхун пералічвае часціцы тыпу *да, вот, іменна* і таксама *это*, якая, акрамя функцыі ўказальнага займенніка (назоўны і вінавальны склон адз. л. н. р.), у рускай мове можа выкарыстоўвацца ў якасці часціцы або злучніка. Паходжанне БРЗМ, як вядома, звязана з жаданнем беларускіх вясковых мігрантаў падстроіцца пад рускую мову. У рамках такога агульнага працэсу моўнай акамадацыі (у шырокім значэнні) паміж дзвюма цесна звязанымі, структурна падобнымі разнавіднасцямі П. Традгіл (Trudgill, 1986, 12–21) адрознівае акамадацыю ў вузкім значэнні, якая адбываецца ў большасці выпадкаў несвядома, ад тых сітуацый, калі моўца, ужываючы

²⁸ Р. Бланкенхорн (Blankenhorn, 2003) звяртае ўвагу на падобнае выкарыстанне такіх «сігнальных слоў» і, у прыватнасці, так званых дыскурсных маркёраў у маўленні рускіх немцаў («Russlanddeutschen») у Сібіры.

разнавіднасць В, свядома імітуе разнавіднасць А. Традгіл таксама спасылаецца на адметныя (salient) моўныя знакі і канструкцыі, якія сустракаюцца часта і з'яўляюцца прыкметамі імітацыі. У разнавіднасцях, заснаваных на няпоўнай акамадацыі В да А, г. зн. у адпаведнай новай разнавіднасці С, імітацыі такога характару могуць быць таксама стабілізаванымі. Наш корпус пацвярджае назіранні Цыхуна. Так, узяўшы пад увагу меркаванне Цыхуна, што рус. *это* (бел. вымаўленне [эта]) пераважае (прынамсі напачатку, у час утварэння БРЗМ) над бел. *гэта* з прычыны свядомай імітацыі (прычым нячастыя прыменныя выкарыстанні *г(эта)* з назоўнікамі н. р. значна менш важныя, чым яго выкарыстанне ў якасці самастойных адзінак, у тым ліку незайменнікавых, якія часта сустракаюцца на пачатку сказа), стабілізацыя *это/эта* з перанясеннем форм з пачатковым зычным на іншыя склонавыя формы ўказальных займеннікаў дальняга дэйксісу з'яўляецца найбольш праўдападобным тлумачэннем. Відавочна, што такія заснаваныя на імітацыі выпадкі выкліканых кантактам змен ніякім чынам не суадносяцца з тэндэнцыяй да большай рэгулярнасці ці да аслаблення маркіраванасці.

(3) Падобным чынам можа быць патлумачана перавага кароткіх форм указальных займеннікаў бліжняга дэйксісу ў назоўным і вінавальным склонах адз. л. н. і ж. р. Перш за ўсё трэба адзначыць, што дамінаванне кароткіх форм *это/эта*, якое абмяркоўвалася ў п. (2), можа таксама спрыяць падаўленню доўгіх форм (*э)этае* або (*э)этая*, (*э)этую*). Больш істотным выглядае наступнае: у корпусе заўважаецца паказальная тэндэнцыя (дастаткова незалежна ад указальных займеннікаў), згодна з якой кожны раз, калі агульныя элементы супрацьпастаўляюцца спецыфічна беларускім або рускім варыянтам, пераважаюць агульныя. Канечне, гэта з'ява мае часткова псіхалагічныя прычыны, звязаныя з працэсам навучання, падобныя на тыя, што выклікаюць пераважнае выкарыстанне немцамі, якія вывучаюць польскую мову, форм *auto* 'машына' і *kartofel* 'бульба' (як запазычанні яны бліжэйшыя да адпаведных нямецкіх лексем *Auto*, *Kartoffel*) у параўнанні з нарматыўнымі генетычна польскімі лексэмамі, якія шырока выкарыстоўваюцца носьбітамі, – *samochód* і *ziemniaki*. Да таго ж, беларуская і руская мовы выступаюць у якасці выразных сімвалаў у беларускім грамадстве, што адзначалася Н. Б. Мячкоўскай (напр.: Мечковская, 2002). Як вядома, перавага рускай або беларускай мовы ў немалой ступені суадносіцца з палітычнай палярызцыяй беларускай эліты. Выкарыстанне нейкай «прамежкавай формы маўлення» або «прамежкавай разнавіднасці» ў такіх выпадках можа прадстаўляць стратэгію нейтралізацыі (падрабязней гл. Heller (1990, 2005), асабліва адносна англа-французскага пераклучэння кодаў у Канадзе), якая, так бы мовіць, выражаецца праз выкарыстанне агульных элементаў «канкуруючых» моў. Такім чынам, амаль поўная адсутнасць доўгіх форм у запісаных размовах па характары суадносіцца з шырокараспаўсюджаным прыманнем кароткіх форм як элементаў літаратурнай мовы.

Перавага кароткіх форм назоўнага і вінавальнага склона адз. л. ж. р. таксама не можа расцэнывацца як тэндэнцыя да павышэння рэгулярнасці. Бела-

рускія ўказальныя займеннікі (не беручы тут пад увагу кароткія формы ўказальных займеннікаў бліжняга дэйксісу ж. і н. р. у назоўным і вінавальным склонах, якія супадаюць з рускімі формамі) ва ўсіх склонах і ліках змяняюцца дакладна як прыметнікі (з адпаведным канцавым гукам асновы) і маюць такі ж набор канчаткаў. Рускай мове не характэрна гэта заканамернасць у розных пазіцыях парадыгмаў указальных займеннікаў: (а) у назоўным склоне абодвух лікаў усіх родаў, а таксама ў вінавальным склоне адз. л. ж. р. і, у выпадку спалучэння з неадушаўлёнымі назоўнікамі, у форме вінавальнага склона адз. л. м. і н. р. і мн. л., дзе мы назіраем кароткія формы, якія не з'яўляюцца агульнымі з прыметнікамі²⁹; (б) у творным склоне адз. л. м. і н. р. і ва ўсіх склонах мн. л., дзе (1) ва ўказальных займенніках бліжняга і дальняга дэйксісу выступаюць канчаткі, якія дапасуюцца да мяккага канцавога зычнага асновы, у той час як у іншых кантэкстах яны дапасуюцца да цвёрдага канцавога зычнага асновы (такое вар'іраванне не назіраецца для прыметнікаў), і дзе (2) у дальнім дэйксісе (і ў некаторых іншых займенніковых парадыгмах) прысутнічаюць канчаткі, якія не сустракаюцца ў ад'ектыўнай парадыгме наогул. Пры аналізе парадыгмаў у цэлым усталяванне кароткіх форм БРЗМ у назоўным і вінавальным склонах адз. л. ж. і н. р. магло б з'яўляцца адлюстраваннем павышэння складанасці ў сэнсе адмаўлення ад дастаткова строгага паралелізму ўказальных (і іншых) займеннікаў і іх скланення па ад'ектыўным тыпе, уласцівага беларускай мове. З другога боку, у межах парадыгмаў указальных займеннікаў бліжняга дэйксісу гэта магло б сведчыць пра павелічэнне рэгулярнасці або памяншэнне маркіраванасці: сімвалізацыя назоўнага і вінавальнага склонаў у ад'ектыўных парадыгмах беларускай і рускай моў у ж. і н. р. і ў мн. л. пярэчыць прыцыпам натуральнай марфалогіі. Толькі гэтыя канчаткі складаюцца з трох фаналагічных сегментаў, акрамя форм мн. л. і часткова ж. р. адз. л., дзе канчатак творнага склона складаецца (мн. л.) або можа складацца (ж. р.) з трох сегментаў. Перавага кароткіх форм з канчаткам, які складаецца з адзінага фаналагічнага сегмента, у ж. і н. р. адз. л. пераводзіць адсутнасць іканічнасці ў максімальную іканічнасць, бо астатнія канчаткі складаюцца мінімум з двух сегментаў.

Немагчымасць гэтай змены ў мн. л., г. зн. адсутнасць формы **эты*, звязана з пазбяганнем аманіміі з назоўным (вінавальным) склонам адз. л. м. р. Акрамя таго, у назоўным склоне, у рамках парадыгмаў, што ўсталяваліся праз апісаная вышэй фармальныя прэферэнцыі, назіраецца максімальная іканічная сімвалізацыя ліку: *эты, эта/эту, эта – этыя*. Усталяванне формы мн. л. **эты* замест *этыя* (якая, да таго ж, аманімічная форме м. р.) парушыла б гэты прыцып. (З другога боку, з'яўляецца аманімія форм ж. і н. р. у назоўным склоне адз. л., якая, прынамсі ў доўгіх формах, не ўласціва для беларускай

²⁹ Канечне, ёсць кароткія формы рускіх прыметнікаў з падобнымі канчаткамі. Але, як вядома, яны абмежаваны прэдыкатыўным выкарыстаннем, якое адлюстроўвае старыя намінатыўныя формы. Аднак у цэлым кароткім прыметнікам не ўласціва катэгорыя склона.

мовы; але гэта аманімія адбываецца толькі на фанетычным, не на фанематычным узроўні.) Хоць павелічэнне вартасці іканічнасці форм у адз. і мн. л. у славянскіх мовах выразна іграе больш значную ролю (падрабязней гл. Andersen 1980, 39 і ранейшыя выданні, а таксама Menzel (2000, 184ff)), чым звычайна лічыцца (Wurzel, 1984, 212), тым не менш гэты «эфект іканічнасці» можа ўяўляць сабой толькі спадарожную з'яву вельмі агульнай прэферэнцыі ў змешаным маўленні элементаў, якія фіксуюцца ў абедзвюх літаратурных мовах. Немагчыма зрабіць «канчатковыя» высновы, пакуль не будзе праведзены падрабязны аналіз словазмянення ў БРЗМ.

(4) Тлумачэнне перавагі беларускіх канчаткаў роднага склону адз. л. м. і н. р., а таксама вінавальнага склону адз. л. м. р. у выпадку займеннікаў, якія спалучаюцца з адушаўлёнымі назоўнікамі (указальных займеннікаў і, хутчэй менш часта ўжывальных, парадкавых лічэбнікаў і незначальных займеннікаў), не цалкам адназначнае. Трэба падкрэсліць адметны характар /в/ у рус. канчатках. Ва ўсіх іншых славянскіх мовах у гэтай пазіцыі назіраецца этымалагічна пастаянны зычны, /г/ або /г/. Таму рускія флектыўныя формы з /-в-/ у родным склоне адз. л. могуць кваліфікавацца як згаданая вышэй з'ява імітацыі. Аднак, па-першае, канчаткі не могуць лічыцца ідэальнымі кандыдатамі ў гэтым плане, асабліва для такіх моў, як беларуская і руская, у якіх шырока распаўсюджаны працэсы рэдукцыі, прынамсі ў ненаціскных канчатках, якія тут у асноўным і назіраюцца. Па-другое, для беларускіх моўцаў дастаткова звыклымі з'яўляюцца рэгулярныя, ва ўсіх іншых кантэкстах абавязковыя фанетычна-фанематычныя карэляцыі паміж рус. /г/ і бел. /г/, а таксама той факт, што кожны з іх (але не /в/) у арфаграфіі адпаведнай мовы прадстаўлены літарай *г*. Гэтыя два факты могуць перашкаджаць пераходу адметных элементаў тыпу /-ГвГ/ у працэсе несвядомай акамадацыі. Можна быць упэўненымі ў тым, што хутчэй адрозная карціна з прыметнікамі і, асабліва, з пыталымі займеннікамі заслугоўвае ўвагі: найчасцей рускі эквівалент для займенніка «хто» (у вінавальным склоне) выразна дамінуе над беларускай формай. Але гэты пыталы займеннік звычайна з'яўляецца ў цэнтры (focus) сказа, з належнай інтанацыяй і мог бы, як *это*, дыскурсыя маркёры і падобныя формы, належаць да шэрага форм, што кідаюцца ў вочы (salient) і добра падыходзяць для імітацыі. Што тычыцца збалансаваных адносін беларускіх і рускіх канчаткаў прыметнікаў, трэба адзначыць наступнае: хаця ў БРЗМ няма агульнага «лексіка-грамматычнага расколу» на штат такога ў прататыповых змешаных мовах (падрабязней гл. Matras (2003)), тым не менш рускі ўплыў нашмат мацнейшы ў лексічных марфемах або ў знамянальных часцінах мовы ў параўнанні з граматычнымі марфемамі (параўн. Tesch (у друку) і Hentschel (2008 b)). Як правіла, беларускія канчаткі дастаткова свабодна спалучаюцца з рускімі каранёвымі марфемамі, але значна радзей, чым з агульнымі, і дакладна радзей, чым з беларускімі каранёвымі марфемамі. Акрамя таго, трэба адзначыць, што для прыметнікаў характэрны адносіны, якія тут не могуць

быць растлумачаны: параўнанне частотнасці беларускіх каранёвых марфем з рускімі аказваецца крайне нявыгадным для першых (2,1% vs. 28,8% для 577 ад'ектыўных форм)³⁰. Адным з пабочных эфектаў можа стаць павелічэнне долі рускіх канчаткаў з /-в-/ у прыметніках.

(5) Яскрава выражаная перавага канчатка меснага склону адз. л. м. і н. р. часцін мовы ад'ектыўнага тыпу скланення, які – адпаведна рускім формам – адрозніваецца ад канчатка творнага склону адз. л. м. р., падаецца дзіўнай. (У дадзенай сітуацыі няма заўважных адрозненняў паміж часцінамі мовы, як гэта было ў выпадку толькі што абмеркаванага роднага склону адз. л., што пацвярджае меркаванне пра «ідыясінкрэтычную ролю» рус. /-в-/ у родным (вінавальным) склоне адз. л. м. р. або роднага склону н. р. назоўнікаў замест рус. /f/, які ў іншых кантэкстах рэгулярна адпавядае бел. /г/) Таксама і для гэтых назіранняў няма відавочнай «тлумачальнай інтэрпрэтацыі». З прычыны структурных і частотных характарыстык і адсутнасці нейкай канкрэтнай выяўленасці ў дыскурсе формы меснага склону адз. л. м. і н. р., безумоўна, не з'яўляюцца прыдатнымі для імітацыі рускіх маўленчых узораў. Можна адзначыць два прынцыпы марфалагічнай змены. Ёсць некалькі прыкмет таго, што маркіраваныя катэгорыі або субкатэгорыі больш здатныя да акамадацыі да рускай мовы ў параўнанні з немаркіраванымі, напрыклад, формы анафарычных займеннікаў у назоўным склоне (м. р./ж. р./н. р./мн. л.: бел. *ён, яна, яно, яны*, рус. *он, она, оно, они*³¹) ж. і н. р. і, асабліва, мн. л. у нашым корпусе маюць больш выразны ўплыў рускай мовы, чым займеннік м. р. У выпадку дзеясловаў цяперашняга часу 3-й асобы для формы мн. л. уплыў рускай мовы больш характэрны, чым для формы адз. л. Аналагічна ў выпадку форм ж. р. анафарычных займеннікаў для аманімічных (згодна з Jakobson, (1936)) перыферычных склонаў (давальны, творны, месны) дамінуюць рускія варыянты, у той час як у аналагічных аманімічных галоўных ускосных (вінавальным і родным) склонах заўважаецца перавага беларускіх форм (падрабязней гл. Hentschel & Brandes (2009) для гэтых парадыгмаў). Месны склон адз. л. м. р. ад'ектыўнага скланення ўпісваецца ў гэту карціну³². Акрамя таго, быў заўважаны пераход ад уласцівай беларускай мове эквівалентнасці: месны скл. адз. л. = творны скл. адз. л. да адрознення форм: месны скл. адз. л. ≠ творны скл. адз. л. назоўнікаў. Гэта, аднак, было б адваротным гістарычным зме-

³⁰ Сярод каранёвых марфем з пункту гледжання частотнасці ўжывання пераважаюць агульныя. Прааналізаваны корпус (які налічвае 15 000 словаформаў) – гэта толькі частка корпуса, які выкарыстоўваўся для ўказальных займеннікаў. Тут былі выяўлены наступныя колькасныя паказчыкі для трох галоўных часцін мовы: назоўнік – 2686, агульн. 69,6%, рус. 25,1%, бел. 5,1%; дзеяслоў – 3393, агульн. 82,9%, рус. 11,2%, бел. 5,9%; прыметнік – 577, агульн. 69,6%, рус. 28,8%, бел. 2,1%.

³¹ Адрозненне заключаецца найперш у беларускім пратэтычным зычным *j*, а таксама ў цвёрдым (непалаталізаваным) канцавым зычным аснове, пасля якога ў множным ліку стаіць [ы], а не пярэдні [і]. Пачатковы галосны ў рускай мове вельмі падобны да бел. [а], толькі крыху больш закрыты і колькасна рэдукаваны: [Λ].

³² Два іншыя перыферычныя склоны ў нашай сітуацыі не даюць ніякай дадатковай інфармацыі. Канчаткі давальнага і творнага склонаў у абедзвюх мовах аднолькавыя.

нам, таму што згаданая склонавая аманімія ўяўляе сабой вынік адносна нядаўняга развіцця, што адбылося таксама і ў польскай мове. Аналагічна ў славянскіх мовах назіраецца агульная тэндэнцыя да сцірання фармальных адрозненняў прыметнікавага словазмянення м. і н. р. у перыферычных склонах (безумоўна, падтрыманая падобнай з'явай у ж. р., дзе таксама часта сустракаецца аманімія канчаткаў, напрыклад давальны склон адз. л. = месны склон адз. л., як ва ўкраінскай і харвацкай мовах). У любым выпадку, тут, у змешаным маўленні, можна заўважыць узрастанне складанасці фармальных адрозненняў.

(б) Нарэшце, застаецца абмеркаваць яшчэ адну з'яву, якая на першы погляд можа падацца дзіўнай: перавага формы з беларускім канчаткам *эты* ў назоўным склоне адз. л. м. р. указальных займеннікаў бліжняга дэйксісу, якая ў вінавальным склоне адз. л. м. р. пры спалучэнні з неадусаўлёнымі назоўнікамі «супрацьпастаўлена» перавазе кваліфікаванай як рускай формы *этат*. Гэта адбываецца, нягледзячы на тое што ў дадзеным парадыгматычным кантэксце ў абедзвюх мовах звычайна назіраецца аманімія. (Такая з'ява таксама выяўлена ў множным ліку, дзе рускі варыянт *эти*, супрацьпастаўлены варыянту з беларускім канчаткам *(з)этыя*, мае значна вышэйшую адносную частотнасць у вінавальным склоне ў параўнанні з назоўным склонам, нягледзячы на тое што выкарыстанне варыянта *эти* пярэчыць тэндэнцыі да пазбягання аламорфаў асновы). Такая сітуацыя на першы погляд магла б быць растлумачана як прыкмета ўсталявання марфалагічна незалежнага вінавальнага склону, якая ў іншых усходнеславянскіх мовах³³ назіраецца толькі ў ж. р. адз. л. розных часцін мовы (а таксама ў некаторых назоўніках м. р.), дзе ў назоўным склоне адз. л. маем адпаведна /-а/ або /-аја/. Тым не менш не варта забываць пра тое, што пытанне вельмі неадназначнага «лінгвістычнага статусу» БРЗМ, да якога мы звярталіся ва ўступе, яшчэ не вырашана. У корпусе, які выступае ў якасці асновы дадзенага даследавання, ёсць прыклады пераключэння кодаў у памках як аднаго (intra-sentential), так і некалькіх сказаў (inter-sentential) (падрабязней гл. Hentschel (2008 b) і Хенчель, Теш (2009)). Прыклады пераключэння кодаў у межах аднаго сказа ў канкрэтных выказваннях часам класіфікуюцца як альтэрнацыя (alternation) і, у іншых выпадках, як «устаўленне» (insertion) або так званая «кангруэнтная лексікалізацыя» (congruent lexicalisation) (згодна з тыпалогіяй П. Майскена, гл. Muysken (2000))³⁴. У прааналізаваных размовах было выяўлена як матываванае (радзей), так і нематываванае (часцей) пераключэнне на беларускую або рускую мову. Ёсць падставы меркаваць пра

³³ Формы марфалагічна незалежнага вінавальнага склону з'яўляюцца хутчэй выключэннем або як мінімум рэдкімі ў славянскіх мовах. Як правіла, так званыя родна-вінавальныя формы (аманімічныя формы вінавальнага і роднага склону) выяўляюцца ў кантэксце адзіночнага ліку адушаўлёных назоўнікаў м. р. і адушаўлёных, асабовых або мужчынска-асабовых назоўнікаў мн. ліку, назоўна-вінавальныя формы (аманімічныя формы вінавальнага і назоўнага склону) – у кантэксце назоўнікаў адз. л. н. р. і неадусаўлёных, або неасабовых, або не мужчынска-асабовых назоўнікаў мн. л.: размеркаванне на падставе «новых» падродаў (subgenders), якія ўзніклі цягам апошняга тысячагоддзя.

³⁴ Параўн.: Хенчель, Теш (2009) і Tesch (у друку).

пераход, прынамсі, да змешвання кодаў (language mixing), калі не да «злітага лекта» (fused lect), згодна з П. Аўэрам (Auer, 1998), які падкрэслівае, што ў моўнай супольнасці ўсе тры тыпы «сумесі» дзвюх кантактуючых моў могуць быць прадстаўлены адначасова. Адрозніць гэтыя з’явы ў рамках канкрэтных выказванняў часам складана, тут трэба таксама ўлічваць і праблемы метадалогіі квантытатыўнага аналізу «маўленчых (parole) даных». Акрамя таго, у Hentschel & Tesch (2006, 226–240) было паказана, што часам могуць назірацца іншыя кантактныя з’явы, такія як беларуская інтэрферэнцыя ва ўжыванні рускай мовы (г. зн. з’ява інтэрмовы) або запазычванне (у вузейшым сэнсе, акрамя запазычванняў, прынятых для канкрэтных выпадкаў («once borrowing») або ўстаўнога пераклучэння, як правіла, толькі аднаго лексічнага элемента). Да таго ж, няясна, ці БРЗМ у рэшце рэшт стане стабілізаваным «злітым лектам» пэўнага субстандартнага тыпу або ўяўляе сабой пераходную стадыю моўнай змены ад беларускай да рускай. Гэта можа аказацца розным для розных груп беларускага грамадства. Некаторыя моўцы могуць давесці да канца працэс моўнай змены, страціўшы кампетэнтнасць у беларускай мове, у той час як іншыя могуць захаваць нейкую форму беларускай мовы, а трэція толькі – або таксама – могуць размаўляць на «злітым сацыялекце» тыпу БРЗМ з выразнымі беларускімі рысамі. Наколькі шырока будзе прадстаўлены той ці іншы тып, залежыць ад палітычнага і сацыяльнага развіцця ў Беларусі (падрабязней гл.: Hentschel & Tesch, 2006, 240f). Што датычыцца ўказальных займеннікаў, то моцнае ці мацнейшае дамінаванне элементаў рускай мовы, напрыклад *этат* (*этот*), а таксама *эти* ў вінавальным склоне адз. л. м. р. указальных займеннікаў, якія спалучаюцца з неадушаўлёнымі назоўнікамі, і адваротная перавага (у прынцыпе канкуруючых) кваліфікаваных як беларускія форм у назоўным склоне, (*эты* (адз. л.) або (*этыя* (мн. л.)), згодна са сцэнарыем прагрэсіруючай моўнай змены не з’яўляюцца незвычайнымі. Моўцы, якія ў значнай ступені перайшлі з беларускай на рускую мову, да гэтай пары памятаюць беларускія, звычайна больш частыя і немаркіраваныя, формы назоўнага склону (г. зн. формы з больш частотных намінатыўных кантэкстаў) лепш, чым беларускія формы вінавальнага склону. Адказ на пытанне, ці гэта тэндэнцыя назоўны \neq вінавальны на гэтым этапе (і маючы на ўвазе тую частку корпуса, якая на гэты момант прааналізавана) у БРЗМ стабілізуецца, не ўяўляецца магчымым. Больш за тое, будучы аналіз з’явы пераклучэння кодаў, асабліва ўстаўлення прааналізаваных форм у іменныя словазлучэнні з іншымі беларускімі, рускімі або агульнымі элементамі, павінен будзе ўлічвацца падчас колькаснага аналізу.

5. Рэзюмэ

Такім чынам, квантытатыўны аналіз марфалагічных склонавых форм (асноў і канчаткаў) у змешаным беларуска-рускім маўленні выяўляе больш ці менш выразныя перавагі часам беларускіх, часам рускіх, агульных, а таксама гібрыдных элементаў. Гэтыя колькасныя адрозненні, што зусім ясна, не выпадковыя. Часткова яны адпавядаюць прынцыпу марфалагічнай змены, які, мяркуюцца, адносіцца да «ўнутрымоўнай» марфалагічнай або так званай

эндагеннай змены. Вынікі разнастайных даследаванняў паказалі, што гэтыя прынцыпы «рэгулююць» як марфалагічнае развіццё заснаваных на розных дыялектах літаратурных моў, так і прыклады ўнутрымоўнага дыялектнага кантакту, іншымі словамі, «спаборніцтва форм» (падрабязней гл. Menzel (2003)). Са структурнага пункту гледжання, з прычыны блізкіх генетычных сувязей і высокай ступені структурнага падабенства паміж беларускай і рускай мовамі адпаведныя марфалагічныя кантактныя з'явы ў змешаным беларуска-рускім маўленні ствараюць уражанне хутчэй кантакту паміж дыялектамі і ўзнікнення новага, змешанага дыялекту. Размеркаванне форм не хаатычнае, цалкам «індывідуальнае», як лічаць некаторыя даследчыкі змешанага «ўсходнеславянскага маўлення», хаця і назіраецца высокая ступень варыянтнасці. Тым не менш важнасць прынцыпаў марфалагічнай змены, усталяваных, напрыклад, у рамках так званай натуральнай марфалогіі, відавочная. У цэлым дзякуючы гэтым прынцыпам павялічваецца рэгулярнасць флектыўна-марфалагічных мадэлей. Найбольш пераканаўчы прыклад у прадстаўленым аналізе – гэта, канечне, надзвычай моцная тэндэнцыя да пазбягання аламорфаў асновы ў асобных парадыхмах указальных займеннікаў адз. і мн. л., што ў выніку таксама прыводзіць да фарміравання спецыфічных гібрыдных форм і нават парадыхмаў.

Аднак іншыя заканамернасці суадносяцца хутчэй з неаднолькавым статусам дзвюх кантактуючых моў і сацыяльнай значнасцю мовы (моў) у беларускім грамадстве, у якім руская мова выразна дамінуе, або з канфліктнай сітуацыяй паміж беларускай і рускай мовамі як сімваламі палітычнай арыентацыі. З гэтым звязаныя прэферэнцыі, якія бяруць свой пачатак са свядомай імітацыі, а таксама тэндэнцыя аддаваць перавагу формам, агульным для абедзвюх моў. Гэтыя стратэгіі з'яўляюцца нейтральнымі ў сэнсе павелічэння або памяншэння марфалагічнай рэгулярнасці і таму могуць выступаць у якасці прычыны апошняга, што да гэтага часу разглядаецца як нетыповая з'ява ў кантактных сітуацыях³⁵.

Аўтарызаваны пераклад з англійскай Наталлі Яненкі

Літаратура

- Аванесаў Р. І. (рэд.). 1964: Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Мінск. БРС 2003 = Беларуска-рускі слоўнік. Мінск.
- Генчэль Г., Тэш С. 2007: Трасянка: у якой ступені яна руская, беларуская або агульная? (На матэрыяле маўленчай практыкі адной сям'і) // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. 2007. № 1. С. 85–91.
- Головко Е. В. 2001: Переключение кодов или новый код // Труды факультета этнологии Европейского университета в Санкт-Петербурге. Т. 1. СПб. С. 1–36.
- Дурново Н. Н. 1924/2000: Очерк истории русского языка // Дурново Н. Н. 2000, Избранные работы по истории русского языка. М. С. 1–341.

³⁵ Актуальны стан даследавання ў межах згаданага праекта апісаны ў Хентшель (2013) (заўвага 2013 г. – уклад).

Запрудскі С. 2008: Маўленчая акамадацыя і пераклучэнне кодаў у працэсе міжкультурнай камунікацыі: выпадак Беларусі // Hentschel G., Zaprudski S. (eds.) *Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk: Structural and social aspects of their description and categorization*. Oldenburg, 2008, 57–97.

Кривицкий А. А., Михневич А. Е., Подлужный А. И. 1990: *Белорусский язык для говорящих по-русски*. Минск.

Лисковец И. 2005: Русский и белорусский языки в Минске: проблемы билингвизма и отношения к языку: дис. ... канд. филол. наук. СПб.

Масенко Л. 2008: Суржик: історія формування, сучасны стан, перспектывы функцыянування // Hentschel G., Zaprudski S. (eds.) *Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk: Structural and social aspects of their description and categorization*. Oldenburg, 2008, 1–37.

Мечковская Н. Б. 1994: Языковая ситуация в Беларуси: этические коллизии двуязычия // *Russian Linguistics* 18, 299–322.

Мечковская Н. Б. 2002: Язык в роли идеологии: национально-символические функции языка в белорусской языковой ситуации // Gutschmidt K. (Hrsg.), *Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen in der Gegenwart*. Dresden, 124–141.

Михневич А. Е., Гируцкий А. А. 1982: О языковом и лингвистическом статусе «нациолекта» // *Вариативность как свойство языковой системы (тез. докл.)*. М., Ин-т востоковедения АН СССР, 1982. Ч. 1, 77–79.

Мячкоўская Н. Б. 2007: Трасянка ў кантэксце беларуска-рускіх ідыялектаў: хто і калі размаўляе на трасянцы? // *Вестн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Педагогіка. Журналістыка*. № 1, 91–97.

РБС 2005 – Русско-белорусский словарь. Минск.

Слобада М. 2010: Катэгорыі «трасянка» і českoslovenština як дыскурсіўныя аб'екты: іх паходжанне і ўжыванне ў сучасных беларуска-расейскім і славацка-чэшскім дыскурсах // *Мовазнаўства: матэрыялы IV Міжнар. кангр. беларусістаў «Беларуская культура ў кантэксце культур еўрапейскіх краін»*. Мінск, 6–9 чэрв. 2005 г. / пад рэд. С. Запрудскага, Г. Цыхуна. Мінск: Лімарыус, 2010. (Беларусіка = Albaruthenica; кн. 30). С. 190–200.

Ставицька Л., Труб В. 2007: Суржик: міф, мова, камунікацыя // Ставицька Л. (ред.) *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти*. Київ.

ТСБМ 1978 = Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 2. Мінск.

Хентшель Г. 2013. *Белорусский, русский и белорусско-русская смешанная речь // Вопросы языкознания*. № 1. С. 53–76.

Хенцель Г., Теш С. 2007: Трасянка: в какой степени она «белорусская», «русская» или «общая»? На материале речевой практики одной семьи // «Мова – Літаратура – Культура»: матэрыялы V Міжнар. навук. канф. (да 80-годдзя прафесара Льва Мікалаевіча Шакуна), г. Мінск, 16–17 ліст. 2006 г. Мінск, 18–26.

Хенцель Г., Теш С. 2009: Переключение кодов в трасянке (некоторые количественные наблюдения) // Руденко Е. Н. (ред.) *Славянские языки: аспекты исследования*. Минск. С. 209–215.

Цыхун Г. А. 1998: «Трасянка» як аб'ект лінгвістычнага даследавання // *Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: матэрыялы Міжнар. навук. канф.* Мінск. С. 83–89.

Altmann G. 1972: Status und Ziele der quantitativen Sprachwissenschaft // Jäger S. (Hrsg.), *Linguistik und Statistik*. Braunschweig (=Schriften zur Linguistik 6).

Andersen H. 1980: Morphological change: towards a typology // Fisiak J. (ed.), *Historical morphology*. The Hague etc., 1–50.

Andersen H. 1989: Understanding linguistic innovations // Breivik L. E. & Jahr E. H. (eds.): *Language change. Contributions to the study of its causes*. Berlin; New York, 5–27.

Auer P. 1998: From code-switching via language mixing to fused lects: Toward a dynamic typology of bilingual speech // *Interaction and Linguistic Structures*. Issue 6. Freiburg.

Bakkus A. 2003: Can a mixed language be conventionalized alternational codeswitching? // *Matras Y. & Bakker P. (eds.) 2003b*.

Blankenhorn R. 2003: *Pragmatische Spezifika der Kommunikation von Russlanddeutschen in Sibirien. Entlehnung von Diskursmarkern und Modifikatoren sowie Code-switching*. Frankfurt/M.

Bybee J. & Hopper P. (eds.) 2001: *Frequency and the emergence of linguistic structure*. Amsterdam; Philadelphia.

Chambers J. K. 2003: *Sociolinguistic theory. Linguistic variation and its social significance*. 2nd ed. Oxford.

Corbett G., Hippiusley A., Brown D. & Marriott P. 2001: Frequency, regularity and the paradigm: A perspective from Russian on a complex relation // Bybee J. & Hopper P. (eds.), 201–226.

Cychun H. A. (у друкy): *Soziolinguistische, soziokulturelle und psychologische Grundlagen gemischten Sprechens* // Hentschel G. et al. (eds.) (in press).

Flier M. S. 1998: *Surzhyk: The rules of engagement* // *Harvard Ukrainian Studies* XXII, 113–136.

Heller M. 1999: *Heated language in a cold climate* // Blomaert J. (ed.), *Language ideological debates*. Berlin, 143–171.

Heller M. 2000: *Bilingualism and identity in the post-modern world* // *Estudios de Sociolingüística* 1/2, 9–24.

Heller M. 2005: *Identities, ideologies and the analysis of bilingual speech* // Hinnekamp V. & Meng K. (Hrsg.), *Sprachgrenzen überspringen: Sprachliche Hybridität und polykulturelles Selbstverständnis*. Tübingen, 267–289.

Heller M. & Pfaff C.W. 1997: *Code-switching* // Goebel H. et al. (Hrsg.), *Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Berlin, 594–609.

Hentschel G. 2008 a: *Einige Beobachtungen zur Flexionsmorphologie in der Weißrussischen Trasjanka: Zur Variation zwischen weißrussischen Endungen und Formen beim Verb, Adjektiv und anaphorischem Pronomen* // Nagórko A., Heyl, S. & Graf E. (Hrsg.), *Sprache und Gesellschaft. Festschrift für Wolfgang Gladrow*. Frankfurt, 455–466.

Hentschel G. 2008 b: *Zur weißrussisch-russischen Hybridität in der weißrussischen Trasjanka* // Kosta P., Weiss D. (Hrsg.): *Slavistische Linguistik 2006 / 2007*. [= *Slavistische Beiträge* 464], 169–219.

Hentschel G. & Brandes O., 2009: *Zur Morphologie der anaphorischen Pronomen in der gemischten weißrussisch-russischen Rede* // T. Berger, M. Giger, S. Kurth, I. Mendoza (Hg.): *Von grammatischen Kategorien zu sprachlichen Weltbildern – Die Slavia von der Sprachgeschichte bis zur Politsprache*. München, 199–214.

Hentschel G. & Tesch S. 2006: *Eine Fallstudie zur Sprachmischung in Weißrussland* // Stern D. & Voss Chr. (Hrsg.), *Marginal Linguistic Identities. Studies in Slavic contact and borderland varieties*. Wiesbaden (= *EuroLinguistische Arbeiten* 2), 213–243.

Hurtig C. & Ramza T. 2003: *Belarussische Grammatik in Tabellen und Übungen*. München (= *Slavistische Beiträge* 435).

Jakobson R. 1936: *Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre: Gesamtbedeutungen der russischen Kasus* // *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 6, 240–288.

Lehfeldt, W. & Altmann, G. 2004: *Review of Bybee & Hopper 2001* // *Journal of Quantitative Linguistics* 11/3, 275–304.

Matras Y. 2003: *Mixed-languages: Re-examining the structural prototype* // Matras Y. & Bakker P. (eds.) 2003b, 151–176.

Matras Y. & Bakker P. 2003a: *The study of mixed languages* // Matras Y. & Bakker P. (eds.) 2003b, 1–20.

Matras Y. & Bakker P. 2003b: *The mixed language debate. Theoretical and empirical advances*. Berlin; New York.

Mayerthaler W. 1981: *Morphologische Natürlichkeit*. Wiesbaden.

Menzel Th. 2000: *Flexionsmorphologischer Wandel im Polnischen. Eine Natürlichkeitstheoretische Untersuchung auf allgemeinslavischem Hintergrund*. Oldenburg (= *Studia Slavica Oldenburgensia* 5).

Menzel Th. 2003: *Refunktionalisierung vs. Abbau substantivischer Flexionsmarker in den slavischen Sprachen. Zur Frage der Erklärbarkeit im morphologischen Wandel* // Stolz Th. & Kolbe K. (Hrsg.), *Methodologie in der Linguistik*. Frankfurt/M. etc., 81–101.

Muysken P. 2000: *Bilingual Speech*. Cambridge.

Nábělková M. & Sloboda M.: 'Trasjanka' and 'českoslovenčina' (Chechoslovak) as discursive emic categories: their history and present-time uses // Hentschel G. et al. (eds.) (in press).

Ramza T. (у друку): Die Evolution der Trasjanka in literarischen Texten // Zeitschrift für Slawistik 53 (2008)/3.

Sloboda M. 2006: Folk views on linguistic variation and identities in the Belarusian-Russian borderland // Hinskens F. (ed.), *Language Variation – European Perspectives*. Amsterdam, 217–231.

Swigart L. 1992: Two codes or one? The insiders' view and the description of codeswitching in Dakar // Eastman C. M. (ed.), *Codeswitching*. Clevedon etc., 83–102.

Thomason S. 2003: Social factors and linguistic processes in the emergence of stable mixed languages // Matras Y. & Bakker P. (eds.) 2003b, 21–39.

Tesch Sv. (у друку): Syntagmatische Aspekte der gemischten weißrussisch-russischen Rede: Kodewechsel und Kodemischung. (Dissertation, Universität Oldenburg, Deutschland 2013).

Trudgill P. 1986: *Dialects in contact*. Oxford.

Wurzel W. U. 1984: *Flexionsmorphologie und Natürlichkeit*. Ein Beitrag zur morphologischen Theoriebildung. Berlin.